

Een nobel sterven

De zelfdodingen van Dido, Lucretia en Cleopatra

Leanne Klauwer (4463757)

Bachelorscriptie Griekse en Latijnse Taal en Cultuur
Begeleider: Dr. L.J. Ter Beek

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Status Quaestionis	6
Hoofdstuk 1 – De verhalen van Dido, Lucretia en Cleopatra	9
<i>Dido</i>	9
<i>Lucretia</i>	11
<i>Cleopatra</i>	12
Hoofdstuk 2 – Dido	14
<i>Timaeus van Tauromenium</i>	14
<i>Varro</i>	15
<i>Justinus</i>	16
<i>Ovidius</i>	17
<i>Silius Italicus</i>	20
<i>Hiernonymus</i>	20
<i>Tertullianus</i>	21
<i>Augustinus</i>	22
Hoofdstuk 3 – Lucretia	24
<i>Dionysius van Halicarnassus</i>	24
<i>Ovidius</i>	25
<i>Cassius Dio</i>	27
<i>Valerius Maximus</i>	28
<i>Tertullianus</i>	29
<i>Hieronymus</i>	30
<i>Augustinus</i>	31
Hoofdstuk 4 – Cleopatra	33
<i>Horatius</i>	33
<i>Vergilius</i>	34
<i>Propertius</i>	35
<i>Velleius Paterculus</i>	36
<i>Florus</i>	37
<i>Martialis</i>	38
<i>Rabirius</i>	38
<i>Galenus</i>	40
<i>Cassius Dio</i>	41
<i>Strabo</i>	42
<i>Tertullianus</i>	43
<i>Fulgentius</i>	44
Hoofdstuk 5 – De vergelijking tussen Dido, Lucretia en Cleopatra	45
<i>Dido</i>	45
<i>Lucretia</i>	46
<i>Cleopatra</i>	46
<i>De vergelijking</i>	47
Conclusie	50

Bibliografie	51
<i>Primaire bronnen</i>	51
<i>Secundaire literatuur</i>	52
<i>Websites</i>	53

Inleiding

Zelfdoding komt tegenwoordig steeds vaker voor. Zo pleegden in Nederland in 2015 ruim vijf mensen per dag zelfmoord en daarmee staat Nederland nog lang niet bovenaan de Europese lijst van zelfmoorden.¹ Ook in de oudheid kwam zelfdoding vaak voor. Anton van Hooff heeft onderzoek gedaan naar de vermeldingen van zelfdodingen in de antieke literatuur en heeft deze resultaten schematisch weergegeven. Hij kwam daarbij op 960 bekende gevallen.² Het is echter zo dat lang niet iedere zelfdoding uit de oudheid is vermeld in de literatuur die overgeleverd is aan ons.

Zelfmoord had in de oudheid ook een andere lading dan tegenwoordig. In de oudheid werd zelfmoord niet gezien als iets lafs en beschamends, maar als een manier om de waardigheid en morele status van iemand die zelfmoord pleegt goed naar voren te laten komen. Het was dus nobel om zelfmoord te plegen.³ In de meeste gevallen van zelfdoding in de oudheid gaat het om mannen. Het beeld dat algemeen bekend is, is van soldaten die zelfmoord plegen om niet in handen te vallen van de vijand. Toch betreft een kwart van de zelfdodingen, zoals aangegeven door Van Hooff, vrouwen.⁴

Voor dit onderzoek zal ik kijken naar de zelfdodingen van drie vrouwen, namelijk Dido, Lucretia en Cleopatra. Dido is de stichtster van Carthago, die verliefd wordt op Aeneas en zelfmoord pleegt omdat hij niet bij haar kan blijven. Lucretia is een edele vrouw die leeft in Collatia. Zij wordt op brute wijze verkracht en pleegt zelfmoord om het eerverlies, dat ze anders zou lijden, te voorkomen. Cleopatra is de koningin van Egypte, die zelfmoord pleegt om niet mee te hoeven naar Italië nadat Egypte is veroverd door Octavianus.

De verschillende versies van de verhalen en de reacties op de zelfdodingen binnen de antieke literatuur op de zelfdodingen van Dido, Lucretia en Cleopatra zullen in dit onderzoek besproken worden. Het zijn drie vrouwen die allemaal in verschillende tijden en situaties, maar er toch allemaal voor kiezen om een einde te maken aan hun eigen leven. Mijn onderzoeksvraag is daarom:

“Hoe wordt er in de antieke literatuur aangekeken tegen de zelfdodingen van Dido, Lucretia en Cleopatra en hoe zijn deze met elkaar te vergelijken?”

---

¹ <https://nos.nl/artikel/2114388-aantal-zelfdodingen-in-nederland-nog-nooit-zo-hoog.html>.

² Van Hooff (1990), p. 280-302.

³ Edwards (2009), p. 179.

⁴ Het gaat om 24% van de gevallen. Het is echter zo dat het van een aantal gevallen niet bekend is of het om een man of een vrouw gaat. Van Hooff (1990), p. 280-302.

Deze vraag zal ik behandelen aan de hand van drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk zal ik de verhalen van de drie vrouwen beschrijven zoals we die vinden bij de antieke auteurs. Voor Dido gebruik ik het relaas van Vergilius, voor Lucretia dat van Livius en voor Cleopatra dat van Plutarchus als uitgangspunt. Zowel Vergilius als Plutarchus zijn niet de eerste auteurs die vertellen over de zelfdodingen van respectievelijk Dido en Cleopatra, maar hun versies van de verhalen zijn het meest uitgebreid. Het is belangrijk om deze verhalen uiteen te zetten omdat er op deze manier de basis van vergelijking bepaald wordt.

In de drie hoofdstukken die volgen zal ik per vrouw een overzicht maken van de reacties in de antieke literatuur. Dit kan gaan om verschillende details die veranderd zijn ten opzichte van de auteur die als basis wordt genomen of een reactie op de zelfdoding. De auteurs zullen uit verschillende periodes komen om zo een goed overzicht te geven. Vervolgens zal ik deze reacties vergelijken met elkaar. Op deze manier wil ik inzicht krijgen in de manieren waarop antieke auteurs reageren op verschillende zelfdodingen. Hieruit zal ik vervolgens concluderen hoe er aangekeken werd tegen de zelfdodingen en waar eventuele verschillen van afhangen.

Status Quaestionis

Verschillende onderzoekers hebben zich beziggehouden met zelfdoding in de oudheid. Een van de uitgebreidste onderzoeken is van Van Hooff.⁵ Hij heeft de verschillende gevallen van zelfdoding in de oudheid statistisch weergegeven. Deze statistieken gaan over de manieren waarop mensen zelfmoord pleegden, de oorzaken van de zelfdodingen, waar de mensen vandaan komen en bij welke auteur een specifiek persoon gemeld wordt. Uit deze statistieken komt naar voren dat de belangrijkste reden om zelfmoord te plegen wanhoop is. Die wanhoop kan op allerlei manieren veroorzaakt zijn. Binnen wanhoop is eerverlies of liefdesverdriet een vaak voorkomende oorzaak voor zelfmoord.⁶ Dit zal tijdens mijn onderzoek ook een van de belangrijke punten zijn.

Er zijn ruim negenhonderd verhalen bekend uit de oudheid waarin mensen zelfmoord plegen. Dit wordt over het algemeen gezien als een edele manier om te sterven. De *virtus* is enorm als men het lef heeft om zelfmoord te plegen. Edwards schrijft dat zelfdoding voor de Romeinen niet beschamend is, maar een goede manier is om iemands waardigheid te waarborgen.⁷ Ook in het onderzoek van Hill komt naar voren dat de Romeinen zelfdoding vaak als een edele manier van sterven zagen.⁸ Hierover wordt dus over het algemeen consensus bereikt.

De meeste verhalen uit de antieke bronnen gaan over mannen die zelfmoord plegen. Dit kan dan bijvoorbeeld een gevolg zijn van een uitzichtloos gevecht, waarbij het eervoller is om te zelfmoord te plegen dan gedood te worden of gevangen genomen te worden door de vijand. Ondanks de focus die in de antieke bronnen op mannen ligt, zijn er ook vrouwen die door middel van zelfmoord willen voorkomen dat ze eerverlies lijden.⁹ Voor deze scriptie kijk ik alleen naar drie specifieke zelfdodingen van drie vrouwen, namelijk Dido, Lucretia en Cleopatra.

Voor de zelfdoding van Dido is de belangrijkste antieke bron Vergilius' *Aeneis*. Een interessant boek uit de secundaire literatuur is *Ambitiosa mors: suicide and the self in Roman thought and literature* van Hill (2010), waarin een heel hoofdstuk wordt gewijd aan

---

⁵ Van Hooff (1990), p. 15.

⁶ Van Hooff (1990), p.114-122.

⁷ Edwards (2007), p.179: "For Romans, the act of killing oneself was, as we have seen earlier, not intrinsically shameful but often a strikingly effective means of conveying the dignity and moral status of the individual performing the act".

⁸ Hill (2010), p.2.

⁹ In de Griekse literatuur was eerverlies voor vrouwen al een motief om zelfmoord te plegen. Zo pleegt Phaedra in Euripides' *Hippolytus* (vers 726) zelfmoord, omdat ze niet wil leven zonder dat ze haar grote liefde krijgt, die niet op haar avances ingaat. Dit werd toen ook al beschouwd als eervol. In de loop der tijd is die mening niet veranderd en hebben meer vrouwen zelfmoord gepleegd uit schaamte en om eerverlies te voorkomen. Voor deze scriptie beperk ik me echter tot de gevallen van Dido, Lucretia en Cleopatra. (Van Hooff (1990), p.279-302 & Edgeworth (1977), p. 129).

zelfdodingen in Vergilius. De zelfdoding van Dido wordt hier dan ook uitgebreid besproken. Dit gaat echter vooral over Dido als persoon en haar motieven. Verder is er een belangrijk artikel *The Death of Dido* van Edgeworth (1977). Hierin wordt voornamelijk een beschrijving gegeven van de dood van Dido en welke gevolgen deze heeft. Michael Burden heeft een *companion* gemaakt waarin er reacties worden gegeven op de mythe van Dido in de hele antieke literatuur, maar deze is niet volledig. Bovendien bevat dit boek voornamelijk veel verwijzingen naar literatuur na de oudheid, waar ik voor dit onderzoek geen gebruik van kan maken.¹⁰ Waar het onderzoek in het algemeen echter nog niet heel toereikend in is, is een overzicht van de reacties op Dido's zelfdoding in de antieke literatuur, nadat Vergilius het verhaal heeft opgeschreven. Ook is er nog geen onderzoek gedaan hoe deze versies zich verhouden tot de versie van het verhaal van Vergilius.

Een belangrijke primaire bron voor Lucretia's verhaal is de *Ab urbe condita* van Livius. Dit is de eerste overgeleverde versie van het verhaal van Lucretia. In de secundaire literatuur is het artikel *Reinventing Lucretia: Rape, Suicide and Redemption from Classical Antiquity to the Medieval Era* van Elenaor Glendinning (2013) het meest recente artikel over dit onderwerp. Glendinning geeft in haar artikel een beschrijving van het verhaal zoals het wordt verteld door Livius en zet uiteen hoe andere antieke auteurs, zoals Ovidius en Augustinus, hun versies vertellen en reageren op de zelfdoding. Zij vergelijkt deze meningen echter niet met elkaar en voor mijn onderzoek zal ik dit wel doen.

De belangrijkste primaire bron voor Cleopatra's zelfdoding is Plutarchus met zijn *Βίοι Παράλληλοι*. Hierin beschrijft hij in het boek over Marcus Antonius hoe Cleopatra weigert mee te gaan naar Italië en hoe ze zelfmoord pleegt. De *companion Cleopatra: A Sphinx Revisited* van Margaret Miles (2011) is heel belangrijk. Hierin wordt een heel hoofdstuk aan het verhaal van de zelfdoding van Cleopatra gewijd. In dit hoofdstuk beschrijft zij welke antieke auteurs het verhaal beschrijven en hoe er gereageerd wordt op de zelfdoding van Cleopatra. Dit literatuuroverzicht is echter niet volledig. Jones en Miles geven samen een goed literatuuroverzicht van het verhaal van Cleopatra. De meningen die naar voren komen in dit literatuuroverzicht worden echter niet met elkaar vergeleken. Dit zal ik voor dit onderzoek wel doen.¹¹

In het eerdergenoemde hoofdstuk van Edwards wordt er voor het eerst een vergelijking gemaakt tussen Dido, Lucretia en Cleopatra. Edwards beschrijft eerst verhalen van de verschillende vrouwen, die ze vervolgens op verschillende manieren met elkaar verbindt. Dit doet zij bijvoorbeeld door doodsoorzaak of het motief van de zelfdoding met elkaar te vergelijken. Verder is er nog het artikel van Dircksen en Britz. Zij vergelijken in hun

---

¹⁰ Burden (1998) p.2-39.

¹¹ Jones (1971), p. 180-206.

artikel Tertullianus' mening aangaande de zelfdodingen van vijf vrouwen, waarbij ook Lucretia, Dido en Cleopatra worden besproken. Op dit moment is dit de enige secundaire literatuur die een vergelijking trekt tussen de zelfdodingen van de drie verschillende vrouwen.¹²

Aan de hand van de hierboven genoemde literatuur wil ik onderzoeken of de reacties van antieke auteurs uit verschillende periodes, zoals Horatius, Ovidius, Tertullianus en Augustinus, verschillen en waar dit eventueel aan zou kunnen liggen. Hier is relatief weinig onderzoek naar gedaan. Aan het einde besluit ik welke factoren bepalend zijn geweest bij antieke auteurs in hun oordeel en hoe de mening luidt over de zelfdodingen van Dido, Lucretia en Cleopatra.

---

¹² Edwards (2007), p. 179-206.

Hoofdstuk 1 – De verhalen van Dido, Lucretia en Cleopatra

Zoals in de inleiding al beschreven is, maken alle drie de vrouwen een einde aan hun eigen leven. In dit hoofdstuk zal ik voornamelijk ingaan op de feitelijke beschrijving van hun zelfdoding, zoals we die vinden bij de antieke auteurs.¹³ In de hoofdstukken hierna zal er gekeken worden naar de verschillende versies van de verhalen en zullen deze reacties met elkaar vergeleken worden.

Dido

Het verhaal van de zelfmoord Dido wordt het uitgebreidst besproken in het vierde boek van Vergilius' *Aeneis*. We weten dat Dido uit Tyrus is gevlucht nadat haar echtgenoot, Sychaeus, is vermoord en dat ze Carthago heeft gesticht in Noord-Afrika. Zij wordt ten huwelijk gevraagd door de koning van het gebied waar ze Carthago heeft gesticht, koning Iarbas. Dido wijst hem echter af omdat zij trouw wil blijven aan haar overleden echtgenoot Sychaeus, die in haar vaderland vermoord is door Dido's broer Pygmalion.

Dido is dus de Carthaagse koningin en Aeneas komt naar Carthago nadat hij uit Troje is gevlucht. Bij haar vertelt hij de gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden tijdens zijn omzwervingen. Dido wordt verliefd op Aeneas. Dit wordt veroorzaakt door de godinnen Juno en Venus. Dido wil trouw blijven aan Sychaeus, maar door de goddelijke overmacht kan ze niet anders dan verliefd worden op Aeneas. Wanneer koning Iarbas, een zoon van Jupiter, hierachter komt, bidt hij tot zijn vader om ervoor te zorgen dat de liefde tussen Dido en Aeneas verbroken wordt. Hij is namelijk jaloers omdat zij wel verliefd is geworden op Aeneas, maar niet hem wilde trouwen.

*Femina, quae nostris errans in finibus urbem
exiguam pretio posuit, cui litus arandum
cuique loci leges dedimus, conubia nostra
repulit ac dominum Aenean in regna recepit.*¹⁴

De vrouw, die zwervend in ons gebied een geringe stad bouwde tegen betaling, aan wie wij een kuststrook gaven om te beploegen en aan wie wij voorwaarden voor de vestiging gaven, weigerde een huwelijk met ons en heeft nu wel Aeneas als heerser in het rijk ontvangen.¹⁵

---

¹³ Ik heb hierbij gekozen om één versie van een verhaal als basis te gebruiken voor deze scriptie. Andere versies van de verhalen worden in de volgende hoofdstukken besproken.

¹⁴ Vergilius, *Aeneis* 4.211-214.

¹⁵ Alle tekstedities worden vermeld in de bronvermelding. Vertalingen zijn van eigen hand.

Aeneas moet echter toch verder om uiteindelijk een stad te stichten in Italië. Bij het afscheid laat hij verschillende kledingstukken en wapens achter, die later belangrijk worden.

Dido wordt gek van verdriet en weet dat de dood de enige manier is om haar pijn op te laten houden. Ze is boos op Aeneas en voorspelt dat ze hem achterna zal komen en dat hij het zwaar zal hebben, wetend dat hij de reden is waarom zij zelfmoord pleegt.

*sequar atris ignibus absens
et, cum frigida mors anima seduxerit artus,
omnibus umbra locis adero. dabis, improbe, poenas.*¹⁶

Terwijl ik afwezig ben, zal ik volgen met donkere vlammen en, wanneer de koude dood mijn ledenmaten zal hebben gescheiden van mijn ziel, zal ik als schim op alle plaatsen aanwezig zijn. Jij zal, slechte, gestraft worden.

Ze vraagt haar zus Anna om een brandstapel te bouwen, opdat de rook ervoor zal zorgen dat Aeneas zal zien dat ze brandt. Bovendien beveelt ze dat alle spullen die gebruikt worden voor de brandstapel spullen zijn die haar herinneren aan Aeneas. Dido noemt zelfs dat het echtelijk bed (vers 4.496: *lectum iugalem*) onderdeel moet worden van de brandstapel, hoewel Dido en Aeneas nooit getrouwd zijn geweest. Anna vermoedt ondertussen niet dat Dido zelfmoord wil plegen. Ze denkt dat het verdriet dat Dido voelt niet erger kan zijn dan toen Sychaeus stierf en heeft dus geen vermoeden dat Dido zelfmoord wil plegen. Anna doet dus wat haar gevraagd wordt en bouwt de brandstapel.¹⁷

Dido begint haar zelfdoding met een val in het zwaard, dat ze eerder van Aeneas terug heeft gekregen. Op deze manier is voor haar de cirkel rond. Na haar dood wordt Dido op de brandstapel gelegd en die wordt aangestoken. De rook die de brandstapel creëert, wordt gezien door Aeneas en hij weet op dat moment echter niet dat Dido dood is, maar hij gaat zich wel zorgen maken. Dit was ook het doel van Dido. Ze wilde dat Aeneas zich bewust was van wat hij veroorzaakt had. Daarom heeft ze ook gekozen voor de brandstapel, omdat dit voor hem zichtbaar zou zijn vanaf het schip. Dit zou hem dan doen denken aan het brandende Troje, maar nu brandt Dido, die symbool staat voor Carthago.¹⁸

---

¹⁶ Vergilius, *Aeneis* 4.384-386.

¹⁷ Vergilius, *Aeneis* 4.574-600.

¹⁸ Edgeworth (1977), p.130.

*hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto
Dardanus et nostrae secum ferat omina mortis.*¹⁹

Laat de Trojaan dit vuur opnemen met de wrede ogen vanaf de volle zee en laat hem met zich het teken van mijn dood dragen.

Als Aeneas in Italië is, hoort hij al verschillende geruchten dat Dido degene was die op de brandstapel lag. Pas als hij in het zesde boek van de *Aeneis* naar de onderwereld afreist, weet hij met zekerheid dat het Dido was die gestorven is.

Schmalfeldt geeft aan dat Dido door deze daad bekend komt te staan als een kuise vrouw. Dido zorgt ervoor dat ze trouw blijft aan haar overleden echtgenoot en door haar zelfmoord lijdt ze geen eerverlies van een tweede huwelijk.²⁰ Het is echter zo dat Dido wel degelijk overspel pleegt en een relatie heeft met Aeneas. Ze zegt zelfs dat de ontrouw in het huwelijk de schuld is van haar zelfdoding. Mijns inziens heeft Schmalfeldt dus geen gelijk door te zeggen dat Dido trouw blijft aan Sychaeus.

Lucretia

Het verhaal van Lucretia wordt besproken in het eerste boek van *Ab Urbe Condita* 1.57-59 van Livius. Dit is tevens ook de oudste versie van het verhaal, daterend van ongeveer 29-27 v. Chr.²¹ Lucretia is de dochter van Titus Lucretius Triptinus en de vrouw van Lucius Tarquinius Collatinus. Op een avond hebben Collatinus en zijn mannen een gesprek over wie de mooiste vrouw heeft en Collatinus beweert dat hij de mooiste, kuise vrouw heeft.

Sextus Tarquinius, zoon van de Romeinse koning Tarquinius Superbus, vertrekt naar Collatia zonder dit te vertellen aan Collatinus. Hij wordt daar ontvangen als gast. Daar vat hij de begeerte op voor Lucretia en smeedt plannen om haar te verkrijgen. Terwijl hij verblijft in het huis van Collatinus, sluipt hij midden in de nacht naar Lucretia als hij denkt dat iedereen slaapt. Hij neemt zijn zwaard mee en bedreigt Lucretia. Als ze spreekt, zal ze sterven. Hij smeekt haar en probeert haar te overtuigen van zijn liefde, maar als hij merkt dat ze onvermurwbaar is en zelfs de dood niet vreest, dreigt hij haar eer te gronde te richten.

*cum mortua iugulatum servum nudum positurum ait, ut in sordido adulterio necata dicatur.*²²

---

¹⁹ Vergilius, *Aeneis* 4.661-662.

²⁰ Schmalfeldt (2001), p. 584-585.

²¹ Glendinning (2013), p.63.

²² Livius, *Ab Urbe Condita* 1.58.4.

Wanneer zij dood zou zijn, zei hij, zou hij een slaaf doden en hem naakt bij haar leggen, opdat er gezegd zou worden dat zij gedood was tijdens verachtelijk overspel.

Hij dreigt haar door schande te vernederen als ze zal protesteren. Lucretia ondergaat de vernedering, maar is vastberaden om zichzelf te straffen. Ze stuurt een bericht naar haar vader en haar echtgenoot met de mededeling dat ze allebei een metgezel mee moeten nemen en naar haar toe moeten komen. Zodra de mannen binnen zijn, barst ze in huilen uit. Ze vertelt wat er gebeurd is de vorige nacht en smeekt hen om wraak te nemen en allemaal beloven ze het. Ze is vastbesloten dat niemand naar het voorbeeld van Lucretia mag leven, zelf mag ze niet ongestraft blijven. Ze steekt de dolk, die ze onder haar kleed verborgen heeft, in haar borst en valt stervend voorover. Glendinning zegt dat Lucretia's zelfdoding een morele overwinning is op de mannelijke karakters in het verhaal, omdat ze de mannen laat zien hoe je nobel moet zijn.²³

Cleopatra

Door Plutarchus wordt er het gedetailleerdst geschreven over de zelfdoding van Cleopatra, de Egyptische koningin, in zijn *Βίοι Παράλληλοι* over Marcus Antonius. Dit is niet de oudste overgeleverde versie van het verhaal, maar wel de meest uitgebreide.²⁴ In de capita 71-86 geeft hij een gedetailleerd verslag van de laatste dagen van Cleopatra in Alexandrië en de reactie van Octavianus op de zelfdoding van Cleopatra.

Cleopatra en Antonius sturen de leraar van hun kinderen naar Octavianus toe, die op dat moment nog in Azië is. Cleopatra wil hem vragen of hij Antonius de vrijheid wil gunnen in Griekenland. Octavianus antwoordt echter dat hij dit niet zal doen, maar dat zij wel genade zal krijgen, als ze Antonius verlaat en wegstuurt uit Egypte. Antonius daagt Octavianus uit voor een gevecht, maar de troepen die hij bij zich heeft, verlaten hem. Cleopatra, bang voor de woede van Antonius, sluit zich op in haar Mausoleum. Er komen berichten dat ze zelfmoord zou hebben gepleegd met een zwaard. Antonius pleegt dan zelfmoord omdat hij denkt dat Cleopatra al zelfmoord had gepleegd. Als hij erachter komt dat zij nog leeft, wil hij per se in haar armen sterven. Dit gebeurt ook.

Het bericht van de zelfdoding van Antonius bereikt Octavianus al snel. Hij roept zijn vrienden bijeen en leest brieven voor van Antonius. Op die manier wil hij de reputatie van Antonius te gronde richten. Octavianus wil Cleopatra daarna meenemen naar Rome als

---

²³ Glendinning (2013), p.65.

²⁴ De oudst overgeleverde versie vinden we bij Horatius. Deze zal in hoofdstuk 4 besproken worden.

krijgsgevangene. Cleopatra zegt ook terwijl ze ligt op het graf van Antonius hoe ironisch het eigenlijk is dat hij als Romein in Egypte begraven ligt, terwijl zij als Egyptenaar zeer waarschijnlijk een graf zal krijgen in Italië, nadat ze meegenomen is.

Het is echter zo dat Cleopatra dit eerverlies niet wil lijden. Nadat ze afscheid heeft genomen bij het graf laat ze een bad klaarmaken waarna ze een goede maaltijd eet. Ze weet op dit moment al dat dit haar laatste avondmaal zal zijn. Ondertussen komt er een bode een mand brengen. De bewakers vragen wat er in de mand zit en de bode toont hun de mooiste vijgen. Omdat de bewakers zo vol bewondering zijn, spoort de bode hen aan er eentje te proberen. De bewakers laten de bode daarna binnen.

Na de maaltijd stuurt Cleopatra een schrijftablet naar Octavianus, waarop haar smeekbede staat. Hierin vraagt zij of ze alsjeblieft bij Antonius begraven mag worden. Vervolgens stuurt ze iedereen de kamer uit, behalve haar twee trouwste slavinnen.

Op dat moment gaat de vertelling over naar Octavianus, die het tablet ontvangt. In eerste instantie is hij boos, maar dan stuurt hij gelijk twee mensen naar de plek waar Cleopatra verblijft. Ze komen echter te laat. Cleopatra is al dood en de twee trouwe slavinnen bijna. Ondanks dat Cleopatra Octavianus te slim af is geweest, bewondert hij haar keuze wel. Daarom beveelt hij dat haar lichaam begraven moet worden bij dat van Antonius.

Als we kijken naar de methode van de zelfdoding van Cleopatra, merken we dat Plutarchus niet helemaal zeker is van zijn zaak. Het is vrij zeker dat Cleopatra gebeten is door een giftige adder. De meeste mensen zeggen dat deze verstopt moet hebben gezeten in de mand met vijgen, maar anderen beweren juist dat hij in een waterpot moet hebben gezeten. Het gif kan volgens anderen echter ook in een kam hebben gezeten. Plutarchus noemt al deze voorbeelden, omdat hij het ook niet zeker weet en wel volledig wil zijn in zijn vertelling.²⁵

---

²⁵ Plutarchus, *Βίοι Παράλληλοι* 71-86.

Hoofdstuk 2 – Dido

Dido pleegt zelfmoord omdat ze het verschrikkelijk vindt dat Aeneas haar verlaten heeft. In dit hoofdstuk laat ik verschillende versies van het verhaal zien en ik zet ook uiteen hoe er in latere literatuur op gereageerd werd. Het relaas van Vergilius is verreweg het bekendste, maar er waren meer versies in omloop in de oudheid.

Timaeus van Tauromenium

We hebben van deze auteur niet veel bronmateriaal over.²⁶ Echter, een groot aantal auteurs, zoals Polybius, noemt Timaeus als bron.²⁷ Deze Griekse historicus geeft wel de eerste versie van het verhaal van Dido. De versie van Timaeus verschilt echter van die van Vergilius. Timaeus noemt Aeneas helemaal niet. Dido en Aeneas komen dan ook niet met elkaar in aanraking. Volgens Timaeus pleegt Dido zelfmoord om trouw te blijven aan haar overleden echtgenoot, als Iarbas haar ten huwelijk vraagt. Deze dingen gebeuren ook in de *Aeneis*, maar volgens Timaeus leeft Dido vele eeuwen na de Trojaanse Oorlog. Timaeus is de enige die deze versie van het verhaal geeft.

κτίσασα δὲ τὴν προειρημένην πόλιν, τοῦ τῶν Λιβύων βασιλέως θέλοντος αὐτὴν γῆμαι, αὐτὴ μὲν ἀντέλεγεν, ὑπὸ δὲ τῶν πολιτῶν συναναγκαζομένη, σκηψαμένη τελετὴν τινα πρὸς ἀνάλυσιν ὄρκων ἐπιτελέσειν, πυρὰν μεγίστην ἐγγύς τοῦ οἴκου κατασκευάσασα καὶ ἄψασα, ἀπὸ τοῦ δώματος αὐτὴν εἰς τὴν πυρὰν ἔρριψεν.²⁸

Nadat ze de eerdergenoemde stad had gesticht, terwijl de koning van de Libiërs verlangde haar te trouwen, wees ze hem af, maar omdat ze door de burgers gedwongen werd, terwijl ze deed alsof ze een ritueel uitvoerde om haar te bevrijden van haar verplichtingen, bouwde zij een grote brandstapel dichtbij haar huis en nadat het aangestoken was, gooide ze zichzelf vanaf haar huis op de brandstapel.

---

²⁶ We hebben een handjevol fragmenten van het 38^e boek van zijn *Ἱστορίαι* over Pyrrhus van Epirus, een geschiedenis van de Syrische steden en koningen en tot slot de *Ὀλυμπιονίκαι* waarin een opsomming wordt gegeven van de winnaars van de Olympische Spelen, Brown (1958), p. 10.

²⁷ Polybius noemt echter ook vaak dat Timaeus geen goede historicus was en dat hij zijn fouten rechtzet, Brown (1958), p.12.

²⁸ Dit fragment is van een anonieme auteur, uit de *De Mulieribus* waarin de verhalen van veertien belangrijke vrouwen worden verteld. Hij maakt echter vermelding dat Timaeus dit gezegd heeft. *Fragmente der griechischen Historiker* (Jacoby), 566 F82.

Opvallend is dus dat Timaeus ervoor kiest om de brandstapel als doodsoorzaak te nemen in plaats van het zwaard. Dit is dus een toevoeging die Vergilius later maakt. Dit zou kunnen zijn omdat het zwaard als een nobelere manier werd gezien om te sterven dan een brandstapel.²⁹ Vergilius brengt dus wel degelijk aanpassingen aan in het verhaal. Het verhaal van Vergilius wordt vaak aangehouden. Toch wordt er ook vaak nog gekeken naar het verhaal van Timaeus, zoals later zal blijken wanneer Hieronymus besproken wordt.³⁰

Het is dus opvallend dat Vergilius zijn eigen versie maakt ten opzichte van het verhaal dat eerder opgeschreven is, aangezien zijn versie Aeneas toevoegt. Odgers zegt niet te weten waarom Vergilius zo afwijkt van deze versie,³¹ maar voor Vergilius was het passender als Aeneas bij Dido kon vertellen over zijn belevenissen nadat hij uit Troje was gevlucht. Volgens Kerns is dit ook omdat Vergilius dan een betere link kon leggen met de *Odyssee* van Homerus.³²

Varro

Varro geeft een hele andere wending aan het verhaal. Hij laat namelijk niet Dido, maar Anna sterven op de brandstapel. Anna zou ook verliefd zijn geweest op Aeneas. Odgers suggereert dat Varro misschien een volledig overzicht wilt geven van de Dido-traditie. Het is namelijk zo dat hij niet de eerste is die schrijft over Dido en er doen verschillende versies de ronde.³³

Dit is echter een bron die we niet uit de eerste hand kunnen raadplegen. Het werk waarin dit feit zou staan is namelijk verloren gegaan. Servius heeft in de vijfde eeuw echter een commentaar geschreven op de *Aeneis* van Vergilius, waarin hij ook de versie van Varro kort noemt.

*Varro ait non Didonem, sed Annam amore Aeneae impulsam se supra rogam
interemisse.*³⁴

Varro zegt dat niet Dido, maar Anna zich stortte op de brandstapel, gedreven door de liefde voor Aeneas.

Hiermee geeft Servius dus aan dat Varro Anna zelfmoord laat plegen. Varro is de enige die deze versie van het verhaal geeft. We weten niet op welke bronnen Varro zich gebaseerd

---

²⁹ Van Hooff (1990), p. 81.

³⁰ Gera (1997), p. 126.

³¹ Odgers (1925), p. 144.

³² Kerns (1992), p. 38.

³³ Odgers (1925), p. 145.

³⁴ Servius, *In Vergilii Aeneidem commentarii* 4.682.

heeft. Het is echter wel belangrijk om deze versie van het verhaal te noemen, omdat we hierdoor eigenlijk een derde versie van het verhaal van Dido krijgen. Omdat Varro de enige is die over deze versie heeft geschreven kunnen we dus niet met zekerheid zeggen hoe bekend deze versie was in de oudheid.

Justinus

Justinus is een Romeinse historicus. We weten niet exact bekend is wanneer hij leefde, maar het is zeker dat hij zijn verhaal eerder schreef dan Vergilius.³⁵ Ook hij vertelt in zijn *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompeii Trogi* het verhaal van Dido.

Dido verlaat haar vaderland en zeilt naar Afrika. Ze koopt daar grond om een stad te bouwen. Carthago werd steeds welvarender tot ongenoegen van koning Iarbas. Hij beveelt bedienden van Dido naar het paleis te komen en geeft hen twee opties: ofwel Dido trouwt met hem ofwel hij verklaart de oorlog aan Carthago. Haar bedienden durven niet te zeggen wat Iarbas geëist heeft en verzinnen een verhaal dat Iarbas iemand nodig heeft om zijn volk manieren bij te brengen. Niemand wil echter gaan en Dido wijst iemand aan. Aangezien dit niet het plan van de bedienden was, biechten ze uiteindelijk op dat Dido moet gaan om haar stad te redden. Dido wacht uiteindelijk drie maanden af en richt dan een brandstapel op. Ze offert heel veel dieren, maar uiteindelijk neemt ze zelf het zwaard in handen. Ze verkondigt dat ze naar haar geliefde echtgenoot zal gaan en pleegt dan zelfmoord.³⁶

*In hoc trium mensium sumpto spatio, pyra in ultima parte urbis instructa, velut placatura viri manes inferiasque ante nuptias missura multas hostias caedit et sumpto gladio pyram conscendit atque ita ad populum respiciens ituram se ad virum, sicut praeceperint, dixit vitamque gladio finivit.*³⁷

Nadat ze drie maanden de tijd had genomen om dit te bereiken, nadat ze een brandstapel in het uiterste deel van de stad had opgericht, offerde zij veel offerdieren als om de schim van haar echtgenoot te verzoenen en voor het huwelijk een dodenoffer te brengen, en nadat ze het zwaard opgepakt had, stortte ze zich op de brandstapel en kijkend naar het volk zei ze dat ze naar een man zou gaan, zoals zij hadden voorgeschreven, en ze beëindigde haar leven met het zwaard.

---

³⁵ Het vermoeden bestaat dat hij in de 2^e eeuw v. Chr. leefde, maar hier is geen bewijs voor. Odgers (1925), p. 146.

³⁶ Odgers (1925), p. 146.

³⁷ Justinus, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompeii Trogi* 18.6.6-7.

Dido misleidt dus eigenlijk het volk. Ze zegt namelijk dat ze naar haar man zal gaan. Het volk vat dit zo op dat zij denkt dat Dido met Iarbas gaat trouwen, zoals van haar verwacht werd. Ze gaat echter letterlijk haar man achterna door zich in het zwaard te storten. Haar ziel zal dan naar de onderwereld gaan, waar haar man Sychaeus al is.

Het beeld dat Justinus aangeeft in zijn tekst is positief. Hij zegt namelijk dat Dido aanbeden wordt als een godin.

*Quam diu Karthago invicta fuit, pro dea culta est.*³⁸

Zolang als Carthago niet overwonnen was, werd zij vereerd als een godin.

Wat bovendien opvalt is dat Justinus hier expliciet vermeldt dat Dido zelfmoord pleegt met het zwaard. Vaak is dit juist een detail dat door auteurs veranderd wordt in de brandstapel als de methode van de zelfmoord. Het zwaard zal voor Justinus dus een belangrijk detail zijn. Dit zou de zelfmoord eervoller kunnen maken, omdat zelfmoord door middel van een zwaard werd beschouwd als nobeler dan een zelfmoord op de brandstapel.³⁹

Ovidius

De werken van Ovidius waarin Dido voorkomt zijn de *Heroides*, de *Fasti* en de *Metamorphosen*. In de *Heroides* schrijft Dido een brief aan Aeneas. Er wordt vermoed dat deze brief geschreven zou zijn op het moment dat Dido doorheeft dat Aeneas haar zal verlaten.⁴⁰ Dido's liefde wordt beschreven aan de hand van een vergelijking met fakkels. Dit zou al een subtiele verwijzing kunnen zijn naar de dood die Dido zal sterven.

*Uror, ut inducto ceratae sulphure taedae,
ut pia fumosis addita tura focus.*⁴¹

Ik brand van liefde, zoals met was bestreken fakkels met zwavel,
zoals vrome wierrook geplaatst op rokende altaren.

---

³⁸ Justinus, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi* 18.6.8.

³⁹ Van Hooff (1990), p. 81.

⁴⁰ Means (1929), p.42.

⁴¹ Ovidius, *Heroides* 7.23-24.

Wanneer Dido haar woede niet meer kan beheersen, schrijft ze aan Aeneas dat ze zijn zwaard zal gebruiken om zichzelf van het leven te beroven. Bij Vergilius laat ze niemand van tevoren weten wat haar plan is.⁴² Dit zou ze kunnen doen om het schuldgevoel bij Aeneas nog meer te vergroten dan bij Vergilius het geval is. Daar kan Aeneas alleen vermoeden dat Dido zelfmoord heeft gepleegd door de rook van de brandstapel, maar hier ziet hij de rook van de brandstapel en heeft hij kennis van het feit dat Dido zijn zwaard heeft gebruikt. Deze kennis krijgt hij echter pas later. Dido schrijft de brief namelijk en weet dat Aeneas deze niet op tijd zal lezen. Achteraf krijgt Aeneas dus pas de informatie dat Dido zijn zwaard heeft gebruikt.

Deze brief eindigt ze met welke tekst ze op haar tombe wil hebben, nadat ze gestorven is. Ovidius noemt hier niet de zelfmoord zelf, maar omdat Vergilius' *Aeneis* bekend was, weet men dat Dido zelfmoord zal plegen. Aan de methode van zelfmoord verandert Ovidius dus niets.

In de *Fasti* vinden we de inscriptie die op de grafsteen staat, namelijk:

*Praebuit Aeneas et causam mortis et ense
ipsa sua Dido concidit usa manu.*⁴³

Aeneas verschafte zowel de oorzaak van de dood als het zwaard,
Dido zelf stierf door haar eigen hand.

Ovidius laat de oorzaak van de zelfdoding van Dido dus hetzelfde als bij Vergilius: het is de schuld van Aeneas dat Dido zelfmoord pleegt. Ook de methode is hetzelfde, aangezien het zwaard de doodsoorzaak is. Ovidius vertelt ook over de brandstapel. Hij benoemt deze alleen niet op de grafinscriptie van Dido. Hij neemt dus het verhaal over zoals we dat vinden bij Vergilius.

Op de inscriptie staat alleen de steek van het zwaard. Dit zou kunnen zijn om de dood nog eervoller te maken. Volgens Van Hooff is het zwaard namelijk een eervollere manier om te sterven dan door het vuur.⁴⁴ In de *Fasti* geeft Ovidius niet meer details over de dood van Dido, omdat hij in dit stuk in feite schrijft over het feest ter ere van Anna en de dood van Dido daarbij minder belangrijk is. Ovidius geeft wel, in tegenstelling tot Vergilius, een korte reactie van Aeneas. Aeneas zegt namelijk dat hij niet meer herinnerd wil worden aan de zelfdoding van Dido en verandert snel van onderwerp.

---

⁴² Means (1929), p. 42.

⁴³ Ovidius *Fasti* 3.549-550.

⁴⁴ Van Hooff (1990), p. 67.

*nec timui de morte tamen, metus afuit iste.
ei mihi! credibili fortior illa fuit.
ne refer: aspexi non illo corpore digna
volnera Tartareas ausus adire domos.*⁴⁵

En niet had ik angst voor de dood, die angst was afwezig.
Wee mij! Die vrouw was dapperder dan geloofwaardig is.
Vertel het niet: ik zag de wonden die dat lichaam niet waardig waren
toen ik het durfde om naar het paleis van Tartarus te gaan.

In de *Metamorphosen* vinden we weer dat Dido zelfmoord pleegt door de brandstapel te beklimmen en in het zwaard te vallen, zoals bij Vergilius. In *Metamorphosen* 14.78-81 zegt Ovidius dat Dido misleid (81: *decepta*) is door Aeneas en het niet aankan om bij haar huidige overleden echtgenoot weg te gaan, omdat zij overspel heeft gepleegd, en dat ze daarom zelfmoord pleegt.⁴⁶ Wat Ovidius in de *Metamorphosen* echter aanpast is dat Dido doet alsof ze een offer wil uitvoeren, maar feitelijk gezien zal ze zichzelf op het zwaard in de brandstapel storten. Bovendien noemt Ovidius ook dat Dido de echtgenoot is van Aeneas. Vergilius noemt dit ook wel, maar dan wordt het ontkracht door Aeneas en dat gebeurt hier niet. Dit zou wederom betekenen dat Dido niet trouw is gebleven aan haar overleden echtgenoot Sychaeus.

*Excipit Aenean illic animoque domoque
non bene discidium Phrygii latura mariti
Sidonis; inque pyra sacri sub imagine facta
incubuit ferro deceptaque decipit omnes.*⁴⁷

Daar ontving de Sidonische Aeneas in haar geest en in haar huis,
die de scheiding van haar Phrygische echtgenoot niet goed zou verdragen;
nadat ze onder het voorwendsel van het offer een brandstapel had gemaakt,
stortte ze zich op het zwaard en de misleide misleidde allen.

---

⁴⁵ Ovidius, *Fasti* 3.617-620.

⁴⁶ Thomas (2009), p. 301-302.

⁴⁷ Ovidius, *Metamorphoses* 14.78-81.

In alle versies van Ovidius vinden we een verkorte versie van het verhaal van Dido. Dit betekent dus dat geen enkel verhaal zo uitgebreid is als bij Vergilius, maar dat de belangrijkste details worden verteld. In alle drie de verhalen missen we bijvoorbeeld het gesprek dat Dido heeft met Anna, alvorens zij de brandstapel opricht. Dit heeft ook te maken met de werken die Ovidius schrijft, omdat hij meer verhalen beschrijft dan alleen het verhaal van Dido zoals we het vinden bij Vergilius en daarom keuzes moet maken in de details die hij vertelt.⁴⁸

Silius Italicus

Het werk van Silius Italicus is een epos over de tweede Punische oorlog. Toch geeft hij ook verschillende details over het vroegere Carthago en dus ook over het verhaal van Dido. Silius Italicus zegt dat Dido geen andere uitweg zag dan de dood nadat Aeneas haar verlaten had. Een detail waar Silius Italicus anders is dan Vergilius is dat Dido het zwaard van Aeneas waarmee ze zelfmoord pleegt van hem krijgt. Het is dus niet toevallig achtergelaten, waar het bij Vergilius op neerkomt.

*Iliaco postquam deserta est hospite Dido,
et spes abruptae, mediam in penetralibus atram
festinat furibunda pyram: tum corripit ensem
certa necis, profugi donum exitiale mariti.*⁴⁹

Nadat Dido verlaten was door de Trojaanse gast, en de hoop verbroken was, haastte de razende vrouw naar de zwarte brandstapel midden in het paleis: toen nam zij het zwaard, zeker van de dood, een dodelijk geschenk van de gevluichte echtgenoot.

Volgens Henry is dit omdat het dramatischer is om het gegeven zwaard van een vijand, zoals Aeneas al eens door Dido was genoemd, te gebruiken in plaats van dat het toevallig achtergelaten is.⁵⁰

Hiernonymus

Hieronimus geeft ons weer een overzicht van de geschiedkundige versie van het verhaal, namelijk de versie die we bij Timaeus ook al vonden. In zijn *Adversus Iovinianum* 1.43

---

⁴⁸ Means (1929), p. 43.

⁴⁹ Silius Italicus, *Punica* 8.50-53.

⁵⁰ Henry (1989), p. 36.

beschrijft hij hoe Dido naar Afrika komt. Hier vraagt koning Iarbas, net als bij Vergilius, Dido ten huwelijk. Ze wijst hem echter af, omdat ze zich wil richten op het bouwen van haar stad. Daarna richt ze een brandstapel op voor haar overleden echtgenoot, Sychaeus. Vervolgens offert ze zichzelf in deze brandstapel om te voorkomen dat ze met Iarbas moet trouwen en om ervoor te zorgen dat ze trouw blijft aan haar eerste echtgenoot.

Nec multo post exstructa in memoriam mariti quondam Sichaei pyra, maluit ardere quam nubere.⁵¹

En niet veel later nadat ze eens een brandstapel had opgericht ter nagedachtenis van wijlen haar man Sychaeus, wilde ze liever branden dan trouwen.

Ook hier verkiest Dido dus de dood boven het opnieuw trouwen. Hieronymus zegt niet hoe Dido zelfmoord pleegt. Hieronymus geeft zelf geen oordeel over de zelfmoord in deze passage. Aangezien trouw voor Hieronymus in latere passages wel belangrijk is, vermoed ik dat hij een positief oordeel zou vellen over deze zelfdoding.

Tertullianus

Tertullianus is een vroegchristelijke auteur afkomstig uit Afrika. Dircken en Britz menen dat Tertullianus extra geraakt zou zijn door het voorbeeld van Dido, omdat hij net als Dido uit Afrika komt. Bovendien vermelden Dircksen en Britz ten onrechte dat Dido door het vuur gestorven is en dat is iets wat christelijke vrouwen ook vaak moesten doormaken. In zijn *Ad Nationes* zou Dido een eerbiedwaardige vrouw zijn.

Verder heeft hij in zijn *De Monogamia* 17 ook geschreven over Dido. Hierin vermaant hij mensen die voor een tweede keer willen trouwen. Hierbij noemt hij Dido als voorbeeld, omdat zij zelfmoord heeft gekozen boven een tweede echtgenoot. Tertullianus is van mening dat het beter is om trouw te blijven aan één man dan om met een tweede te trouwen.

Exsurget regina Carthagini et decernet in Christianas, quae profuga et in alieno solo et tantae civitatis cum maxime formatrix, cum regis nuptias ultro optasse debuisset, ne tamen secundas eas experiretur, maluit e contrario uri quam nubere.⁵²

---

⁵¹ Hieronymus, *Adversus Iovinianum* 1.43.

⁵² Tertullianus, *De Monogamia* 17.2.

De koningin van Carthago zal opstaan en zal de christelijke vrouwen veroordelen, die als vluchtelingen en als stichtster van een zo grote stad op vreemde bodem, hoewel ze een huwelijk met koning uit eigen beweging had moeten wensen, toch, om niet een tweede huwelijk te ondergaan, daarentegen liever verbrand wilde worden dan te trouwen.

Volgens Dircken en Britz zou dit meer passen bij de historische versie van Hieronymus over het verhaal van Dido dan bij de epische versie van het verhaal van Dido die we vinden bij Vergilius en Ovidius. Dit komt volgens hen omdat Hieronymus meer nadruk legt op de brandstapel en het trouw blijven aan de echtgenoot dan Aeneas en het liefdesverdriet van Dido.⁵³

Augustinus

Augustinus houdt zich in zijn *Confessiones* 1.13 aan de epische versie van het verhaal van Dido, zoals verteld door Vergilius.⁵⁴ Hier spreekt hij over zijn opvoeding in de literatuur. Hij zegt dat hij werd gedwongen om de dood van Dido te bewenen, maar zijn eigen werken vond hij beter. Door het lezen van dergelijke verhalen zou hij alleen maar verder verwijderd raken van God.

*Quid enim miserius misero non miserante se ipsum et flente Didonis mortem, quae fiebat amando Aenean, non flente autem mortem suam, quae fiebat non amando te, deus, lumen cordis mei et panis oris intus animae meae et virtus maritans mentem meam et sinum cogitationis meae?*⁵⁵

Want wat is ellendiger dan een ellendige die niet zichzelf ellendig vindt maar wel de dood van Dido beweent, die ontstond door het beminnen van Aeneas, maar niet zijn eigen dood beweent, die ontstond door jou niet te beminnen, God, het licht van mijn hart en het brood van mijn mond van mijn ziel diep van binnen en deugd die mijn geest huwt en het intiemste van mijn gedachte?

Het lezen van het verhaal van Dido zorgt er dus voor dat Augustinus denkt dat hij verder verwijderd raakt van God. Dit zou erop kunnen wijzen dat hij de zelfmoord ook afkeurt,

---

⁵³ Dircken en Britz (2014), p. 6.

⁵⁴ Dircken en Britz (2014), p. 6.

⁵⁵ Augustinus, *Confessiones* 1.13.

want anders zou hij wel een positief punt maken over de zelfdoding. Later zal nog naar voren komen waarom Augustinus zelfmoord afkeurt.

Hoofdstuk 3 – Lucretia

In het eerste hoofdstuk is beschreven hoe Livius Lucretia's zelfdoding beschrijft. Aan de hand van deze versie van het verhaal ga ik andere versies en reacties beschrijven uit de antieke literatuur. In de loop der tijd is het verhaal van Lucretia vaak als voorbeeld genomen om zelfmoord bij vrouwen te illustreren. De auteurs zijn gekozen op basis van het feit dat ze afwijken van het verhaal zoals we dat vinden bij Livius of omdat ze hun eigen mening geven over het verhaal van Lucretia.

Dionysius van Halicarnassus

Dionysius van Halicarnassus is een tijdgenoot van Livius. Hij geeft in zijn *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* een overzicht van de Romeinse geschiedenis. Ook hij beschrijft het verhaal van Lucretia, maar met een aantal andere elementen dan Livius. Zo wordt Sextus Tarquinius naar Collatia gestuurd door zijn vader om daar een aantal diensten te verrichten voor de koning. Wanneer Sextus aankomt in Collatia, is Collatinus, net als bij de versie van Livius, niet aanwezig. Sextus kent Lucretia echter al van eerdere bezoeken, terwijl hij bij Livius Lucretia voor het eerst ontmoet als hij in Collatia aankomt.

ταύτην τὴν γυναῖκα καλλίστην οὖσαν τῶν ἐν Ρώμῃ γυναικῶν καὶ σωφρονεστάτην ἐπεχείρησεν ὁ Σέξτος διαφθεῖραι, παλαιότερον μὲν ἔτι εἰργόμενος, ὅποτε κατάγοιτο παρὰ τῷ συγγενεῖ, τότε δὲ καιρὸν ἀρμόττοντα οἰόμενος ἔχειν.⁵⁶

Sextus probeerde deze vrouw, die de mooiste en de deugdzaamste van de vrouwen in Rome was, te verleiden, al langer naar haar verlangend, wanneer hij ook maar bij de bloedverwant kwam, menend dat hij nu een goede gelegenheid had.

Daarna verloopt het verhaal verder zoals bij Livius totdat Sextus Lucretia haar bedreigt en haar twee opties geeft: ofwel hij doodt haar met eerverlies ofwel ze mag met hem leven en gelukkig zijn. Dit is dus anders dan bij Livius, omdat Lucretia daar geen keuze heeft. Lucretia ondergaat de vernedering gewillig. Zodra het dag is, vertrekt Sextus en zien we een andere versie dan bij Livius. Lucretia stapt in de koets en vertrekt naar Rome, waar haar echtgenoot en vader zijn. Bij Livius ontbiedt zij haar vader en echtgenoot. Zodra ze in Rome is, vraagt ze, net als bij Livius, haar vader om degene die haar verkracht heeft te wreken en

---

⁵⁶ Dionysius van Halicarnassus, *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* 4.64.4.

vertelt ze alles wat er gebeurd is. Daarna haalt ze de dolk uit haar jurk en steekt ze die in haar hart, nadat ze gebeden heeft voor een snelle dood. Dit is een toevoeging ten opzichte van Livius. Ze slaat op haar borst en schreeuwt en jammert.⁵⁷ Dit is dus ook anders dan bij Livius, aangezien ze daar in stilte neervalt en sterft.

*κραυγῆς δὲ καὶ θρήνου καὶ τυπετοῦ γυναικείου τὴν οἰκία ὄλην
κατασχόντος⁵⁸*

terwijl de vrouw het hele huis vult met gehuil en jammerklachten en op haar borst slaat

Dionysius van Halicarnassus heeft dus een aantal kleine maar wezenlijke aanpassingen gedaan binnen het verhaal van Lucretia. Hier is niet echt onderzoek naar gedaan. Het is waarschijnlijk dat deze aanpassingen gedaan zijn om nog meer te benadrukken dat Lucretia een kuis vrouw is. Aangezien Sextus al eerder zijn ogen op haar heeft laten vallen, is Lucretia dus niet alleen op het moment vóór de verkrachting kuis, maar ook de keren daarvoor. De aanpassingen aan het einde, wanneer ze naar vader en echtgenoot toegaat en schreeuwt en jammert, zouden kunnen zijn om te benadrukken hoe verschrikkelijk het is wat er gebeurd is en dat Lucretia echt geen andere uitweg zag dan haar zelfdoding. Het slaan en schreeuwen zou dan wijzen op de wanhoop die Lucretia voelt na alles wat er gebeurd is.

Ovidius

Ovidius is een tijdgenoot van Livius en beschrijft in zijn *Fasti* ook het verhaal van Lucretia. Een belangrijke overeenkomst in beide verhalen is het feit dat Lucretia een kuis, trouwe vrouw is. Ze maakt zich zorgen om haar man die zich in de oorlog bevindt. Een karaktertrek die verschilt met de Lucretia in Livius is dat Lucretia bij Ovidius met een zachte stem rechtstreeks tot haar bediendes spreekt in het verhaal. Bij Livius horen we Lucretia pas voor het eerst spreken wanneer zij verkracht wordt. Volgens Newlands is dit contrast tussen zwijgen en spreken een kenmerk dat past bij een heldin in de elegie.⁵⁹

*inter quas tenui sic ait illa sono:
"mittenda est domino (nunc, nunc properate, puella!)
quam primum nostra facta lacerna manu."⁶⁰*

---

⁵⁷ Dionysius van Halicarnassus *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* 4.64-67.

⁵⁸ Dionysius van Halicarnassus *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* 4.67.2.

⁵⁹ Newlands (1988), p. 37: "a feature appropriate to an elegiac heroine".

⁶⁰ Ovidius, *Fasti* 2.744-47.

Tussen hen sprak zij met zachte stem:
"haast jullie nu, meisjes! De mantel, die
gemaakt is door onze hand, moet
zo snel mogelijk naar de meester gestuurd worden.

Ovidius probeert het medelijden met Lucretia te vergroten bij de lezer door te zeggen dat Lucretia *inscia* (2.789) en *infelix* (2.790) is. Hij maakt zelfs een vergelijking met een lam en een wolf als hij schrijft over de verkrachting.⁶¹ Hier zwijgt Lucretia juist weer. Ovidius kan door het feit dat hij poëzie schrijft gebruik maken van een vergelijking, terwijl dat bij Livius veel minder kan.

*sed tremit, ut quondam stabulis deprensa relictis
parva sub infesto cum iacet agna lupo.*⁶²

en zij trilde, zoals wanneer soms een lam ligt onder de aanval van
een wolf, gegrepen in de achtergelaten stallen.

Wanneer Lucretia haar vader en echtgenoot bij zich roept, vindt ze het lastig om te vertellen wat er gebeurd is. Ovidius maakt het contrast tussen dit moment en de vorige dag groter, omdat ze de vorige dag wel tegen haar dienaressen sprak, maar nu de woorden niet meer kan vinden.⁶³

Aan het einde van het verhaal wijkt Ovidius niet af van Livius. Lucretia pleegt zelfmoord, omdat ze niet haar eer wil verliezen. Tarquinius dreigt net als bij Livius met de schande van het overspel plegen met een slaaf.

Wat Ovidius dus doet, is het extra benadrukken van de kuisheid van Lucretia. Hij zorgt ervoor dat het contrast tussen de twee dagen door haar stemgebruik benadrukt wordt. Ook maakt hij een levendige vergelijking met een wolf en een lam. Dit zorgt er samen voor dat ons medeleven en begrip met Lucretia nog groter is dan bij het verhaal van Livius.

---

⁶¹ Glendinning (2013), p. 66.

⁶² Ovidius, *Fasti* 2.799-800.

⁶³ Newlands (1988), p.42.

Cassius Dio

Net als bij Livius beschrijft Cassius Dio het verhaal van Lucretia,⁶⁴ waarbij hij, evenals bij Livius, begint met het gesprek tussen de mannen over de vraag welke vrouw het meeste σωφροσύνη (“kuisheid”) bezat. Sextus begeert ook hier Lucretia en volgens Cassius Dio wil hij liever haar reputatie dan haar lichaam bezoedelen, omdat hij jaloers is. Lucretia’s reputatie wordt verder benadrukt dan bij Livius, omdat de andere vrouwen in het verhaal wijn drinken, maar Lucretia dit niet doet. Volgens Mallan zou dit een extra teken zijn van haar σωφροσύνη.⁶⁵ Ook hier pleegt ze zelfmoord nadat ze aan haar vader heeft verteld dat Sextus Tarquinius haar verkracht heeft.⁶⁶

Cassius Dio wijkt dus niet af van het verhaal van de versie van Livius. Mallan beargumenteert echter dat Cassius Dio bepaalde nuances aanbrengt waardoor het verhaal nog sterker zou zijn dan bij Livius. Het belangrijkste verschil is namelijk dat Lucretia al de dolk verstoppt onder haar kussen voordat ze zich overgeeft aan Sextus Taquinius.

*διὰ μὲν οὖν ταῦτ’ οὐκ ἄκουσα δὴ ἐμοιχεύθη, παρασκευάσασα δὲ ἐκ τούτου
ξίφιδιον ὑπὸ τὸ προσκεφάλαιον μετεπέμψατο τὸν τε ἄνδρα καὶ τὸν πατέρα⁶⁷*

Dus door deze dingen pleegde zij niet onwillig overspel, en nadat ze daarna een dolk onder het kussen had voorbereid, ontbood ze haar echtgenoot en vader.

Ze stelt haar zelfdoding net lang genoeg uit om haar verhaal te vertellen aan haar vader en echtgenoot, maar daarna pleegt ze meteen zelfmoord met de dolk die ze onder haar kussen had.⁶⁸ Wat Mallan echter niet benadrukt, maar wat wel een interpretatie kan zijn van dit gegeven, is dat dit Lucretia nog eervoller maakt. Zij besluit wat er ook gebeurt zelfmoord te plegen na afloop. Alleen om te voorkomen dat ze eerverlies lijdt, blijft ze lang genoeg leven om ervoor te zorgen dat er mensen zijn die weten wat er werkelijk gebeurd is.

Als Mallan zegt dat ze koste wat kost geen eerverlies wilt lijden, is er een feit uit de tekst wat dit tegenspreekt, namelijk dat Lucretia de verkrachting “niet onwillig” (οὐκ ἄκουσα) ondergaat. Dit zou ervoor kunnen pleiten dat Lucretia helemaal geen eervolle vrouw is, maar haar echtgenoot bewust bedriegt. Dit zou haar zelfmoord een stuk minder eervol maken, omdat ze dan niet haar reputatie beschermt, maar aan haar straf wil ontkomen.

---

⁶⁴ We weten uit bronnen dat Cassius Dio in ieder geval kennis had van het werk van Livius, aangezien hij het verhaal beschrijft van de Flavische senator Mettius Pompusianus exact zoals dat bij Livius beschreven wordt (Mallan (2014), p. 759).

⁶⁵ Mallan (2014), p. 763.

⁶⁶ Cassius Dio 2.15-19.

⁶⁷ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 2.18.

⁶⁸ Mallan (2014), p. 765.

Valerius Maximus

Valerius Maximus is de auteur van *Facta et Dicta Memorabilia*. Hierin beschrijft hij heel kort in zijn zesde boek over de deugd *pudicitia*. Zijn versie van het verhaal over Lucretia is veel korter dan alle andere versies, maar dit komt waarschijnlijk door het genre dat hij schrijft, namelijk geschiedschrijving. Zijn werk is opgebouwd uit allemaal korte feiten en gebeurtenissen.

*Dux Romanae pudicitiae Lucretia, cuius virilis animus maligno errore fortunae muliebre corpus sortitus est, a Sex. Tarquinio regis Superbi filio per vim stuprum pati coacta, cum gravissimis verbis iniuriam suam in concilio necessariorum deplorasset, ferro se, quod veste tectum adtulerat, interemit causamque tam animoso interitu imperium consulare pro regio permutandi populo Romano praebuit.*⁶⁹

De leider van de Romeinse kuisheid, Lucretia, wier mannelijke geest door een schandelijke fout van het lot het vrouwelijke lichaam verkreeg, die gedwongen door Sextus Tarquinius, de zoon van koning Superbus, een gewelddadige verkrachting onderging, doodde zich, nadat zij had gejammerd met zeer zware woorden over haar eigen onrecht in het gezelschap van haar verwanten, met een dolk, dat zij verborgen onder het kleed had meegebracht, en verschafte het Romeinse volk door haar zo moedige dood een reden de koninklijke heerschappij te verruilen door die van consuls.

Valerius Maximus zegt dus dat het een fout van het lot is dat Lucretia met haar mannelijke moed in een vrouwenlichaam zit. Volgens Kleiwegst staat het stukje van Lucretia bij het hoofdstuk over *pudicitia*, omdat vrouwen niet standvastigheid, vastberadenheid of moed op tentoon konden spreiden zoals mannen dat konden.⁷⁰ Bremmer en Formisano menen echter dat Valerius Maximus Lucretia juist mannelijke dapperheid toekent door te zeggen dat zij een mannelijke geest heeft in een vrouwelijk lichaam.⁷¹ Dit feit zou ondersteund kunnen worden doordat Valerius Maximus *dux* gebruikt in plaats van *ductrix*. Edwards voegt daaraan toe dat dit benadrukt hoe belangrijk Lucretia is als verdediger van de Romeinse kuisheid. Er wordt niet vaak de term *dux* gebruikt om aan te verwijzen naar een vrouw. Dit zou de positie van Lucretia binnen de verdedigers van de *pudicitia* nog groter maken.⁷²

---

⁶⁹ Valerius Maximus, *Facta et Dicta Memorabilia* 6.1.1.

⁷⁰ Kleiwegst (2002), p.34.

⁷¹ Bremmer, J.N. en Formisano, M. (2012), p.71.

⁷² Edwards (2007), p. 188.

Tertullianus

Vroegchristelijke auteurs geven niet per se een nieuwe versie van het verhaal van Livius, maar zij reageren op de zelfmoord en geven hun mening. Op het moment dat Tertullianus schreef verspreidde het Christendom zich snel in het Romeinse rijk. In zijn werk *Ad Martyres* beschrijft hij mensen uit de Romeinse geschiedenis die als martelaar gezien kunnen worden. Hij moedigt mensen aan om het martelaarschap te omarmen.⁷³ Ook Lucretia is een van de voorbeelden die Tertullianus beschrijft. Er wordt gezegd dat Lucretia een vrouw is die gedwongen wordt om zelfmoord te plegen met haar mes door het geweld dat haar is aangedaan. Ze verdient roem voor haar kuisheid.⁷⁴

De reden waarom Tertullianus Lucretia vermeldt is dat hij graag zou zien dat gevangen christenen een voorbeeld nemen aan haar. Er is echter discussie of het voorbeeld van Lucretia het beste voorbeeld is dat Tertullianus geeft. Grig betoogt in haar boek dat Lucretia niet het beste voorbeeld is, omdat zij volgens Tertullianus zelfmoord pleegt om roem (*gloria*) te vergaren. Dit zou voor christenen dan juist geen goed voorbeeld zijn.⁷⁵

*De feminis ad manum est Lucretia, quae vim stupri passa cultrum sibi adegit in conspectu propinquorum, ut gloriam castitati suae pareret.*⁷⁶

Wat betreft de vrouwen ligt Lucretia voor de hand, die, nadat zij het geweld van een verkrachting ondervonden had, zelfmoord pleegde met een dolk voor de ogen van haar naasten, opdat zij roem kreeg voor haar kuisheid.

Andere onderzoekers zeggen dat Lucretia wel degelijk een heel belangrijk voorbeeld is voor de christenen. Tertullianus noemt haar in zijn werk als eerste in de opsomming van vrouwen. De lezer hoort dus als eerste over haar. Bovendien vindt Tertullianus kuisheid heel belangrijk en dan is het zeer waarschijnlijk om te zeggen dat Lucretia dus een heel belangrijk voorbeeld is van een martelaar die haar kuisheid beschermt. Ook in zijn andere werken *De Exhortatione Castitatis* en *De Monogamia* wordt Lucretia genoemd en daar wordt heel veel nadruk gelegd op haar *pudicitia*. Lucretia wordt hier gebruikt als voorbeeld hoe christelijke vrouwen moeten leven.⁷⁷ Daarom ben ik van mening dat Tertullianus Lucretia zeker ziet als een belangrijke martelaar en een groot voorbeeld voor christenen.

---

⁷³ Glendinning (2013), p. 68.

⁷⁴ Tertullianus, *Ad Martyres* 4.4.

⁷⁵ Glendinning (2013), p.69 & Grig (2004), p.10-11.

⁷⁶ Tertullianus, *Ad Martyres* 4.4.

⁷⁷ Glendinning (2013), p. 69.

Hieronymus

Hieronymus is een andere vroegchristelijke auteur. Hij heeft een soortgelijke mening over Lucretia als Tertullianus. Het werk waarin hij schrijft over Lucretia is zijn *Adversus Iovinianum*. Dit is een directe reactie op Iovinianus, die zijn kritiek uitte op het ascetisme, waarbij gelovigen zichzelf kastijden om het reine levenspad te bewandelen. Hieronymus geeft aan dat Lucretia de eerste is die hij zal noemen aangaande Romeinse vrouwen die hun lichaam bezoedelen om hun reputatie te redden. Hij zegt dat Lucretia haar lichaam bezoedelt met bloed, omdat ze niet wil blijven leven met haar geschade kuisheid.⁷⁸

*Ad Romanas feminas transeam; et primam ponam Lucretiam, quae violatae pudicitiae nolens supervivere, maculam corporis cruore delevit.*⁷⁹

Laat ik overgaan naar de Romeinse vrouwen, en ik zal mij als eerste Lucretia noemen, die de schande van het lichaam met haar bloed vernietigde, omdat ze niet de schending van haar kuisheid wilde overleven.

Hij vertelt verder in het kort het verhaal van Lucretia. Hij zegt dat de kuisheid die Lucretia toont geprezen moet worden. Dit wijst dus op een positief oordeel over de daden van Lucretia.

*Laudanda in utroque pudica et nobilis femina, et si ignoravit vitium viri, et si patienter tulit, et quod maritus infelicitatem corporis sui, non uxoris fastidio, sed maledicto sensit inimici.*⁸⁰

En in beide gevallen moet de kuise en nobele vrouw geprezen worden, én als zij de fout van de man negeerde, én als zij het duldend droeg, en omdat de echtgenoot de ellende van haar lichaam voelde, niet de afschuw van de echtgenote, maar ook door de beschimping van de vijand.

Hieronymus noemt hier de verkrachting door Sextus Tarquinius een fout van de man. Doordat Lucretia in staat is deze fout te negeren geeft ze mijns inziens aan dat ze boven Sextus Tarquinius staat en in staat is haar eigen gevoel voorop te plaatsen.

---

⁷⁸ Hieronymus, *Ad Iovinianum* 1.46.

⁷⁹ Hieronymus, *Ad Iovinianum* 1.46.

⁸⁰ Hieronymus, *Ad Iovinianum* 1.46.

Glendinning zegt dat het idee van bloed als reiniging voor het lichaam past bij Tertullianus' presentatie van Lucretia.⁸¹ Lucretia wordt volgens haar dus in Tertullianus hetzelfde beschreven als bij Hieronymus. Hij heeft niets dan lof voor Lucretia. Omdat Hieronymus het verhaal van Lucretia opneemt in zijn verdediging van het ascetisme, is het vanzelfsprekend dat hij een voorbeeld neemt waar hij zelf achter staat.

Augustinus

Augustinus is de eerste vroegchristelijke auteur die een kritische noot plaatst bij Lucretia en haar zelfdoding. In zijn *De Civitate Dei* schrijft Augustinus over de morele en ethische problemen, nadat Rome is aangevallen door de Goten in 410. Augustinus meende dat Lucretia een goed voorbeeld was om te spreken over verkrachting en zelfdoding.

*Lucretiam certe, matronam nobilem veteremque Romanam, pudicitiae magnis efferunt laudibus.*⁸²

Zij steken zeker over de kuisheid van Lucretia, een edele echtgenote en een oude Romeinse vrouw, de loftrumpet.

Door gebruik te maken van de vorm *efferunt* wordt de suggesties gewekt dat Augustinus niet bij deze groep hoort, aangezien hij dan in de eerste persoon zou hebben geschreven. Hij is het dus niet eens met het feit dat Lucretia grote lofprijzingen verdient voor haar actie. Augustinus vraagt zich af of degene die geen overspel heeft gepleegd de zwaardere straf krijgt. De meeste mensen zeggen namelijk dat Lucretia geen schuld heeft aan de dingen die haar zijn overkomen. Als iemand, aldus Augustinus, onschuldig is, zou hij of zij geen straf moeten krijgen. In plaats daarvan krijgt ze de zwaarst mogelijke straf, namelijk de dood. Augustinus ziet Lucretia dus als een moordenaar van een onschuldige vrouw en hij vraagt zich af waarom zij geprezen wordt door zoveel mensen.⁸³

*Quod si propterea non potestis, quia non adstat quam punire possitis, cur interfetricem innocentis et castae tanta praedicatione laudatis?*⁸⁴

---

⁸¹ "the idea of blood as a cleanser of the body shows a clear link with Tertullian's presentation of Lucretia", Glendinning (2013), p.70.

⁸² Augustinus, *De Civitate Dei* 1.19.

⁸³ Glendinning (2013), p. 70-71.

⁸⁴ Augustinus, *De Civitate Dei* 1.19.

Maar indien jullie het⁸⁵ daarom niet kunnen, omdat niet een vrouw voor jullie staat die jullie kunnen straffen, waarom prijzen jullie moordnares van een onschuldige en kuise vrouw met een zo grote lofprijzing?

Deze passage volgt op de vraag of Lucretia ook deels schuldig is aan de verkrachting, omdat zij wel gestraft is volgens Augustinus. Deze vraag is dus ook waar “het” naar verwijst in de vertaling. Augustinus suggereert dat er dus meer aan de hand moet zijn, omdat ze anders nooit een zodanige straf van zichzelf gekregen zou kunnen hebben gekregen. Hij denkt dat het zou kunnen dat Lucretia zich heeft laten verleiden door haar eigen verlangen en daarom toegegeven heeft aan Sextus. Dit betekent volgens Augustinus dat niet één maar twee mensen overspel zouden hebben gepleegd. Dan is ze niet onschuldig en krijgt ze haar verdiende straf. Ze zou dan bang kunnen zijn geweest dat ze later nog een keer aan haar verlangens toegegeven zou hebben en om dat te voorkomen zou ze zelfmoord gepleegd kunnen hebben.

Augustinus waarschuwt dus dat christelijke vrouwen die in gevangenschap verkeren en hetzelfde ondergaan niet per se een voorbeeld moeten nemen aan Lucretia. Ze moeten voorkomen dat ze misdaden toevoegen aan misdaden die niet van henzelf zijn. Ze hebben God als getuige en zouden niets meer nodig moeten hebben.

Lucretia wordt dus als voorbeeld gebruikt door Augustinus, maar hij geeft ook zeker aan dat zij niet de juiste keuze heeft gemaakt, als het zo gelopen is zoals Livius zegt. Het is vooral belangrijk om te luisteren naar God want die zal weten wat juist is. Volgens Glendinning wordt Lucretia door Augustinus niet meer gebruikt als slachtoffer en voorbeeld van kuisheid, maar moet ze ook een reactie uitlokken bij het lezerspubliek. Augustinus zorgt er met zijn twijfels voor dat andere lezers ook gaan nadenken over de kwestie.⁸⁶

---

⁸⁵ Hiermee wordt verwezen naar de eerder gestelde vraag of mensen kunnen geloven dat Lucretia ook schuldig is aan de verkrachting en ook gestraft moet worden.

⁸⁶ Glendinning (2013), p. 71.

Hoofdstuk 4 – Cleopatra

De zelfdoding van Cleopatra wordt vaak door onderzoekers besproken. In dit hoofdstuk zal ik een overzicht geven van de antieke bronnen die schrijven over de dood van Cleopatra en reacties daarop.⁸⁷ Hierbij zal ik kijken naar de verschillen ten opzichte van Plutarchus.

Horatius

De zelfdoding van Cleopatra is het uitgebreidst beschreven bij Plutarchus, maar hij is niet de eerste die erover schrijft. Horatius heeft in zijn *Oden* 1.37 de eerst overgeleverde versie geschreven van de dood van Cleopatra. Echter door het genre heeft Plutarchus de mogelijkheid om meer details weer te geven, aangezien hij een biografie schrijft. Horatius zal voor zijn gedicht een selectie hebben gemaakt in de feiten die hij wilde weergeven in zijn gedicht.

Horatius schrijft dat Cleopatra zich niet gedroeg alsof ze dronken was, maar een ontwikkeling door heeft gemaakt in het gedicht en dan niet bang was en een manier zocht om nobeler (21: *generosius*) te sterven.⁸⁸

*nec muliebriter
expavit ense nec latentes
classe cita reparavit oras.*⁸⁹

noch vreesde zij
op vrouwelijke wijze het zwaard noch haastte zij zich
met snelle vloot terug naar de afgelegen kusten.

Bovendien is Cleopatra ook bereid haar land ten onder te zien gaan. Horatius noemt in zijn ode de slangen als de manier waarop Cleopatra zelfmoord pleegt. Het zwaard dat hij eerder noemt heeft betrekking op de slag bij Actium. Cleopatra is namelijk niet bang om mee te doen aan de strijd en staat naast Antonius op het slagveld.

Op dit gedicht zijn een heleboel reacties gegeven door verschillende geleerden. Steele Commager stelt dat Horatius langzaam onze aandacht van Octavianus, die aan het begin van de *Ode* centraal staat, verplaatst naar Cleopatra. Commager meent dat Octavianus de

---

⁸⁷ Voor deze scriptie laat ik de theorie dat Cleopatra misschien vermoord zou zijn in plaats van zelfmoord heeft gepleegd buiten beschouwing, omdat er meerdere primaire bronnen zijn die haar zelfmoord verhalen. Zie voor deze andere benadering Wexler (2014), p.19-20.

⁸⁸ Gurval (2011), p. 66.

⁸⁹ Horatius *Oden* 1.37.22-24.

morele kracht van de ondergang van Cleopatra vergroot en dat Cleopatra daardoor van een nederlaag naar een nobele dood gaat. Hier wordt dus al beargumenteerd dat Cleopatra's dood een nobele zelfdoding is.⁹⁰

Robert Gurval stelt in zijn hoofdstuk in de *companion* van Miles dat het werk van Horatius het contrast laat zien tussen de conflicterende emoties van Cleopatra die er uiteindelijk toe leiden dat Cleopatra zelfmoord pleegt. In het midden van de Ode komt Octavianus in beeld, die als katalysator werkt voor Cleopatra om haar eigen situatie te begrijpen. Ook hier wordt benadrukt dat het duidelijk is dat Cleopatra geen angst kent, maar dat ze bijna waanzinnig (14: *lymphatam*) is en daarom het lot accepteert.⁹¹ Het is wel opvallend dat Horatius haar *lymphatam* noemt, omdat we dit bij Plutarchus niet vinden. Daar is ze kalm onder haar lot. Die waanzinnigheid zou kunnen benadrukken dat ze echt geen andere uitweg meer ziet dan haar zelfmoord.

Vergilius

Wat opvalt als we Vergilius' *Aeneis* lezen, is dat hij Cleopatra niet bij naam noemt. Wanneer hij de slag bij Actium beschrijft, noemt hij haar de Egyptische vrouw. Er wordt schande (*nefas*) van gesproken dat Antonius daar staat met zijn Egyptische vrouw. Dit wijst er dus op dat Cleopatra niet heel goed bekend stond in het Romeinse rijk.

*Hinc ope barbarica variisque Antonius armis,
victor ab Aurorae populis et litore rubro,
Aegyptum virisque Orientis et ultima secum
Bactra vehit, sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx.*⁹²

Aan de andere kant is Antonius, met de barbaarse krijgsmacht en bonte wapens, als overwinnaar terugkerend van de volkeren van de Dageraad en de kust van de Indische Oceaan, hij voert Egypte en de krachten van het Oosten en het in het uiterste oosten gelegen Bactra aan, en zijn Egyptische echtgenote (schande!) volgt hem.

Wanneer we iets verder kijken, vinden we dat Cleopatra degene is die de troepen aanvoert en de baas is.

---

⁹⁰ Commager (1958), p. 48-49: "he liberately magnifies the moral force of Cleopatra's final defiance ... she seems to rise directly from defeat to noble death".

⁹¹ Gurval (in Miles) (2011), p. 64-65.

⁹² Vergilius, *Aeneis* 8.685-688.

*regina in mediis patrio vocat agmina sistro,
necdum etiam geminos a tergo respicit anguis.*⁹³

In het midden roept de koningin de troepen met de vaderlijke ratel,
en nog niet kijkt ze terug naar de twee slangen achter haar.

Baldwin maakt met behulp van deze passage zelfs een vergelijking tussen Cleopatra, Laocoon en Turnus. Wanneer Vergilius schrijft over alle drie, gebruikt hij altijd de woorden *gemini angues* of een verbuiging daarvan, die werden gezien als symbool voor de dood. Alle drie zullen op dat moment in de tekst ook sterven. Hoewel Vergilius niets schrijft over de dood van Cleopatra, verwijst hij er wel subtiel naar.⁹⁴ Waarschijnlijk vat hij dit niet positief op. Door alles op deze manier te plaatsen meen ik dat Cleopatra absoluut geen goede reputatie had bij Vergilius en vermoedelijk ook zijn tijdgenoten. Hoewel Vergilius niets schrijft over haar zelfdoding, maakt hij er wel een subtiel verwijzing naar die hij dan ook niet positief zou opvatten, aangezien zij vergeleken wordt met Turnus en Laocoon, die ook het symbool van de dood bij zich dragen in de *Aeneis* wat mijns inziens niet positief is.

Propertius

Propertius geeft in één van zijn elegiën een verwijzing naar Cleopatra. In 3.11 schrijft hij namelijk over de kracht van vrouwen en hij wijdt hierbij ook een aantal verzen aan Cleopatra. Wat bijzonder is aan deze verwijzing, is dat hij ons een detail verschaft dat Plutarchus ons niet geeft, namelijk waar Cleopatra gebeten is door de slangen.

*Fugisti tamen in timidi vaga flumina Nili:
accepere tuae Romula vincla manus.
Bracchia spectavi sacris admorsa colubris,
et trahere occultum membra soporis iter.*⁹⁵

Toch vluchtte jij naar de kronkelende stromen van de vreesachtige Nijl:
jouw handen ontvingen de Romeinse boeien.
Ik zag dat de armen gebeten waren door heilige slangen
en dat de ledenmaten de verborgen nadering van de slaap in zich opnamen.

---

⁹³ Vergilius, *Aeneis* 8.696-697.

⁹⁴ Baldwin (1964), p.181-182.

⁹⁵ Propertius, *Elegiën* 3.11.53-54

Propertius is voor het eerst dus duidelijk over de locatie van de beten van de slangen. Hij geeft aan dat Cleopatra in de armen gebeten is. Bij latere auteurs wordt de plaats van de beet belangrijk, omdat deze in de loop der tijd verandert naar de borst. Ook noemt Propertius het detail van de brieven die Cleopatra ontving. Verder maakt hij geen vermelding van de andere gebeurtenissen. Voor hem waren deze twee details dus het belangrijkste.

Wat verder opvalt aan het stuk van Propertius, is dat hij Cleopatra nooit bij naam noemt. Net zoals bij Vergilius kan dit bevestigen dat Cleopatra absoluut niet geliefd was bij de Romeinen.

Velleius Paterculus

Bij Velleius Paterculus vinden we in zijn *Historia Romana* een korte vermelding van de zelfdoding van Cleopatra.

*At Cleopatra frustratis custodibus inlata aspide in morsu et sanie eius expers muliebris metus spiritum reddidit.*⁹⁶

En Cleopatra liet, nadat de bewakers misleid waren, een slang naar binnen brengen en beëindigde het leven met hun giftige beet, onaangetast door de angsten van een vrouw.

Dit citaat zou erop kunnen wijzen dat Cleopatra volgens Velleius Paterculus een dappere vrouw was. Hij zegt namelijk dat ze geen "vrouwelijke angsten" (*muliebris metus*) kent. Moed zou dan een typisch mannelijke deugd zijn.⁹⁷ Volgens Van Hooff is het echter zo dat gif een typische vrouwelijke manier van zelfdoding is. Bovendien was het ook een typische niet-Romeinse manier om zelfmoord te plegen.⁹⁸ Dit zou er naar mijn mening ook op kunnen duiden dat Velleius Paterculus wel van mening was dat het dapper was dat ze zelfmoord pleegde, maar dat hij zijn lezerspubliek duidelijk wilde maken dat ze een vrouwelijk, barbaars einde koos.

Zijn omschrijving is dus wel vele malen korter dan de beschrijving die Plutarchus ons geeft. Dit kan er echter mee te maken hebben dat het werk van Velleius Paterculus een grotere tijdsperiode beschrijft en dan niet over ieder feit heel lang kan uitweiden. Het feit dat Cleopatra, zoals bij Vergilius al te zien was, niet gezien werd als Romeinse vrouw, zou een overweging kunnen zijn om haar zelfmoord niet uitgebreid te behandelen.

---

⁹⁶ Velleius Paterculus, *Historia Romana* 2.87.1.

⁹⁷ Edwards (1993), p.28-29.

⁹⁸ Van Hooff (1990), p.81.

Florus

Antonius komt bij Cleopatra, omdat hij verliefd op haar is geworden en veiligheid wil. In ruil hiervoor wil ze de macht over het Romeinse rijk. Hij is dronken als hij dit aan haar belooft.

*Hinc mulier Aegyptia ab ebrío imperatore pretium libidinum Romanum imperium petit*⁹⁹

Dan vraagt de Egyptische vrouw van de dronken veldheer als prijs voor zijn wellust het Romeinse rijk.

Het feit dat Cleopatra het Romeinse rijk eist in ruil voor hun liefde, is dus heel anders dan bij Plutarchus, waar ze op een natuurlijke manier op elkaar verliefd worden. Dit zou zo geschreven kunnen zijn om vanuit de Romeinse kant de slechtheid van Cleopatra te benadrukken.

De slag bij Actium wordt bij Plutarchus beschreven. Hij schrijft dus dat Cleopatra uiteindelijk het bevel geeft aan haar troepen om zich terug te trekken. Ook hier is zij degene die ervoor zorgt dat de troepen zich terugtrekken en het blijkt dus dat zij de baas was over het leger en niet Antonius.¹⁰⁰

Florus is bovendien een interessante auteur, omdat hij het motief achter de zelfmoord van Cleopatra benadrukt. Hij zegt namelijk dat ze gaat smeken bij Octavianus om genade. Dit is dus anders dan bij Plutarchus, omdat Cleopatra en Octavianus elkaar daar niet zien, maar Cleopatra al zelfmoord pleegt als ze hoort Octavianus' plan om haar mee te voeren naar Italië. Als ze zich realiseert dat ze alleen maar meegenomen wordt naar Italië als overwinningsbuit, sluit ze zich op in haar Mausoleum en pleegt ze zelfmoord. Een detail dat door Plutarchus anders wordt verteld, is dat ze in de versie van Florus bij Antonius op de troon gaat zitten in plaats van in haar slaapkamer zelfmoord te plegen met haar dienaressen.

*Ibi maximos, ut solebat, inducta cultus in referto odoribus solio iuxta suum se conlocavit Antonium, admotisque ad venas serpentibus sic morte quasi somno soluta est.*¹⁰¹

Nadat zij zich daar had gekleed in de mooiste kleding, zoals zij gewoon was, plaatste zij zichzelf neer naast haar Antonius op de troon, die was omgeven

---

⁹⁹ Florus, *Epitome De T. Livio Bellorum Omnium Annorum DCC* 2.21.2.

¹⁰⁰ Florus, *Epitome De T. Livio Bellorum Omnium Annorum DCC* 2.21.5-9.

¹⁰¹ Florus, *Epitome De T. Livio Bellorum Omnium Annorum DCC* 2.21.11.

door parfum. En toen plaatste ze de slangen naar haar aderen en stierf alsof ze in slaap viel.

We zien dus dat Cleopatra haar waardigheid belangrijk vond als koningin. Hier wordt het motief van de zelfdoding dus nog eens benadrukt: ze sterft liever dan dat ze mee gaat naar Italië als krijgsgevangene.

Martialis

Martialis heeft een epigram geschreven waarin hij Cleopatra vergelijkt met een adder. Hij schrijft dat Cleopatra helemaal niet blij moet zijn haar koninklijke tombe, aangezien deze minder nobel is dan die van de adder die hij beschrijft, die begraven wordt onder een laag hars terwijl hij door de tuin van de Heliaden glijdt.¹⁰² Mijns inziens zou het erop kunnen wijzen dat er ook verwezen wordt naar de manier waarop Cleopatra zelfmoord heeft gepleegd, namelijk door middel van een giftige adder.

*ne tibi regali placeas, Cleopatra, sepulchro,
vipera si tumulo nobiliore iacet.*¹⁰³

Wees niet blij met jouw koninklijke graf, Cleopatra,
als een adder in een nobeler graf ligt.

Het verhaal waar Martialis in dit epigram over schrijft is het verhaal van een adder die wordt gevangen in een druppel barnsteen. Voor Martialis is de het verhaal van de adder de kans om uit te wijden over Cleopatra. Hij zegt dat Cleopatra gestorven is door een adder, maar niet edel is in vergelijking met de adder in barnsteen. Hier zien we dus een negatief beeld over de zelfdoding.

Rabirius

Anders dan de meeste antieke bronnen, is dit een papyrustekst, die bekend stond als *Carmen de Bello Actiaco*, hoewel het de gevolgen van de veldslag beschrijft in plaats van de veldslag zelf. Er is niet met zekerheid te zeggen van wie deze tekst is, maar hij wordt toegeschreven aan Gaius Rabirius. Deze geeft informatie over de laatste dagen van Cleopatra en Antonius in Alexandrië op de vijfde en de zesde rij van de papyrus.

---

¹⁰² Jones (1971), p. 193.

¹⁰³ Martialis, *Epigram* 4.59.

In dit gedicht wordt beschreven hoe Cleopatra verschillende manieren van zelfmoord probeert alvorens ze kiest wat volgens haar de beste manier is om te sterven. Net als bij het voorbereiden van een veldslag, worden wapens naar de verzamelplek gesleept. Als de methode van de zelfdoding van Cleopatra wordt beschreven lezen we het volgende:

*[hic i]acet [absumptus f]erro tu[m]et [il]le ven[eno]
aut pendente su[is] cervicibus aspide mollem
labitur in somnum trahiturque libidine mortis:
percutit [ad]flatu brevis hunc sine morsibus anguis
volnere seu t[e]nui pars inlita parva veneni
ocius interem[i]t, laqueis pars cogitur artis
in[t]ersaeptam animam pressis effundere venis,¹⁰⁴*

De een ligt nadat hij te gronde is gegaan door het zwaard, de ander is opgezwollen door het gif, met een adder die hangt aan zijn eigen nek, en hij glijdt naar de slaap en wordt getrokken door het verlangen naar de dood. Een kleine slang treft de een met de adem en zonder een beet of een klein deel van het lichaam ingesmeerd met gif doodt (een ander) tamelijk snel door een kleine wond, een ander deel wordt gedwongen om de versperde geest uit de geblokkeerde aderen te gieten.

Dit is voor het eerst dat de borst wordt genoemd als locatie voor de beet van de adders, aangezien de adders om de nek hangen. Fulgentius zal dit later over nemen. Dit zou kunnen zijn om de zelfmoord nog dramatischer te maken.

Er wordt gezegd dat Cleopatra vond dat de gifslangen de meest humane manier waren om te sterven. De tekst houdt zich hier dus aan de versie van Plutarchus, hoewel Plutarchus ook wel andere opties noemt. Door het feit dat de tekst fragmentarisch is overgeleverd, is de overlevering niet zo goed als van Plutarchus. Omdat de tekst dus fragmentarisch is, hebben dus geen reactie van Octavianus. Het kan zijn dat deze later in de tekst nog gegeven was.

---

¹⁰⁴ Rabirius, *Carmen de Bello Actio* 44-50.

Galenus

Galenus kwam uit Asia Minor en was een arts. In zijn werk *De theriaca ad Pisonem* noemt hij de doodsoorzaak van Cleopatra. Hij geeft vanuit zijn perspectief commentaar op de zelfdoding van Cleopatra. Hij vertelt eerst het verhaal van de zelfmoord van Cleopatra zoals we dat vinden bij Plutarchus, waarbij hij dezelfde verhaallijn aanhoudt. Hij benadrukt dat Cleopatra om haar waardigheid te behouden haar kroon nog op had toen ze stierf.

καὶ γὰρ λέγουσιν αὐτῆς εὐρεθῆναι τὴν χεῖρα τὴν δεξιὰν κειμένην ἐπὶ τὴν κεφαλὴν καὶ κρατοῦσαν τὸ διάδημα, ὡς εἰκὸς, ἵνα καὶ μέχρι τότε τοῖς ὀρώσι βασίλισσα οὖσα βλέπεται.¹⁰⁵

En ze zeggen dat zij werd gevonden terwijl haar rechterhand op haar hoofd lag om het diadeem vast te houden, zoals het lijkt, opdat het tot op dat moment voor degenen die haar zagen duidelijk was dat zij een koningin was.

Hij noemt wel nog een andere manier waarop Cleopatra het gif binnen kan hebben gekregen, namelijk dat ze haar eigen arm verwondt en het gif daarin giet dat naar haar gebracht was in een flesje.

οἱ δὲ τὸ μὲν τῆς γυναικὸς πρὸς τὸ λαθεῖν εὐμήχανον, τοῦ δὲ θηρίου πρὸς τὸ ἀποκτεῖναι τάχος βουλόμενοι ἡμῖν δεῖξαι τῷ λόγῳ, λέγουσιν αὐτὴν ἐνδακεῖν τὸν ἑαυτῆς βραχίονα μεγάλῳ πάνυ καὶ βαθεῖ τῷ δῆγματι, ἐργασαμένην δὲ εἷς τι σκεῦος εἰσκομισθῆναι αὐτῇ τὸν ἰὸν τοῦ θηρίου καὶ ἐγχεῖαι τῷ τραύματι, καὶ οὕτω διαδοθέντος αὐτοῦ μετ' οὐ πολὺ λαθοῦσαν τοὺς φυλάσσοντας εὐκόλως ἀποθανεῖν.

Degenen die ons door dit verhaal zowel de vindingrijkheid met het oog op het verbergen als de snelheid waarmee het dier doodt willen aantonen, zeggen dat ze diep in haar eigen arm beet, en nadat ze dit gedaan had liet ze het gif van het dier binnen brengen in een of ander flesje, en goot het in de wond en nadat het dus zo aan haar gegeven was zonder dat de bewakers het opmerkten, stierf zij vredig.

---

¹⁰⁵ Galenus, *De theriaca ad Pisonem* 8.

Het gif zou dan wel van een adder zijn, aangezien Galenus benadrukt hoe snel het gif van die slang werkt. Zelf heeft hij dat ook meerdere malen gezien, dus hij kan dit feit bevestigen.

Cassius Dio

Antonijs sterft in de armen van Cleopatra. Ze blijft binnen, omdat ze Octavianus niet helemaal vertrouwt. Die had namelijk gegarandeerd dat haar niets zou overkomen als ze zich over zou geven. Dit feit vinden we ook bij Plutarchus. Ze vond haar status echter zo belangrijk, dat ze het waardiger vond om te sterven dan te leven als gewone burger.

*οὕτω πον καὶ τότε ἐν τηλικαύτῃ συμφορᾷ οὕσα τῆς δυναστείας ἐμέμνητο,
καὶ μᾶλλον γε ἔν τε τῷ ὀνόματι καὶ ἐν τῷ σχήματι αὐτῆς ἀποθανεῖν
ἢ ἰδιωτεύσασα ζῆν ἤρεῖτο.¹⁰⁶*

En zelfs terwijl ze in het midden van al haar ellende was, dacht ze aan haar heerschappij, en ze verkoos het liever te sterven met haar naam en status, dan te leven als gewone burger.

Uit deze woorden blijkt dat het eergevoel van Cleopatra erg groot was. Cassius Dio zegt dat ze de spullen al klaar had in de tombe. Dit is dus anders dan bij Plutarchus, omdat ze daar de adders nog moet laten komen. Ook had ze een vuur gereed om haar schatten te verwoesten zodat Octavianus er niets aan had. De bedienden van Octavianus komen om met haar te onderhandelen, maar ze nemen haar mee en pakken alles af waarmee ze zelfmoord kan plegen. Ze wordt naar Octavianus gebracht. Ze smeekt hem om haar bij Antonius te laten sterven. Octavianus antwoordt haar niet, maar laat alles en iedereen bij haar weghalen, zodat ze geen zelfmoord kan plegen en hij haar mee kan nemen naar Italië. Cleopatra ziet in dat het niet gaat werken om opstandig te blijven en besluit het spel mee te spelen. Ze prijst Octavianus en Livia om zijn vertrouwen te winnen en hem te overtuigen dat ze geen zelfmoord zal plegen. Het plan werkt en uiteindelijk wordt ze naar haar kamer gebracht. Daar schrijft ze, net als bij Plutarchus, een brief aan Octavianus met het verzoek om bij Antonius begraven te worden. Dan sterft ze.¹⁰⁷

Cassius Dio spreekt in zijn versie van de zelfdoding van Cleopatra aan het einde over het feit dat er getwijfeld wordt over hoe Cleopatra precies aan haar einde is gekomen. Aan het einde van 51.13 zegt hij dat ze dood gaat, maar hij noemt niet hoe. In 51.14 legt hij uit dat de doodsoorzaak niet bekend is.

---

¹⁰⁶ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 51.11.2.

¹⁰⁷ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 51.11-13.

καὶ τὸ μὲν σαφὲς οὐδεὶς οἶδεν ὧ τρόπῳ διεφθάρη¹⁰⁸

en niemand weet precies op welke wijze zij is gestorven.

Cassius Dio vermeldt dat zij twee puntjes op haar arm had, toen ze dood werd gevonden. Volgens hem kunnen deze twee puntjes op haar arm op meerdere manieren veroorzaakt zijn. De eerste optie die hij noemt zijn de slangen, maar hij noemt ook de haarspeld, zoals ook Plutarchus doet. Ook de bediendes die volgens Plutarchus zelfmoord plegen met Cleopatra worden genoemd door Cassius Dio. Het is opvallend dat Cassius Dio de doodsoorzaak niet noemt, omdat hij eerder wel vermeldt dat ze van plan is zelfmoord te plegen met de adders. Aangezien deze echter afgepakt zijn door de bedienden van Octavianus zou het ook kunnen dat ze deze niet meer tot haar beschikking had.

Waar Cassius Dio verder afwijkt van het verhaal van Plutarchus is de reactie van Octavianus. Bij Cassius Dio vinden we als een van de weinigen de reactie van Octavianus. Volgens Cassius Dio probeerde Octavianus Cleopatra zelfs weer tot leven te wekken met kruiden. De reden waarom Cassius Dio afwijkt van Plutarchus op dit punt wordt door geen enkele onderzoeker benoemd. Zelf denk ik dat dit er op zou kunnen wijzen dat Cleopatra geliefder was bij Octavianus en misschien ook wel bij het Romeinse volk dan in de Augustijnse periode gesuggereerd wordt.

Strabo

In zijn beschrijving van Alexandrië in de *Geographica* vermeldt Strabo ook dat Cleopatra zelfmoord heeft gepleegd. Ook hij noemt, net zoals Plutarchus, de twijfel over de doodsoorzaak.

τοῦτον δὲ ἐτίμησεν ὁ Σεβαστὸς Καῖσαρ τὸν τόπον, ὅτι ἐνταῦθα ἐνίκα τῇ μάχῃ τοὺς ἐπεξιόντας ἐπ' αὐτὸν μετὰ Ἀντωνίου· καὶ λαβὼν ἐξ ἐφόδου τὴν πόλιν ἠνάγκασε τὸν μὲν Ἀντώνιον ἑαυτὸν διαχειρίσασθαι, τὴν δὲ Κλεοπάτραν ζῶσαν ἐλθεῖν εἰς τὴν ἐξουσίαν· μικρὸν δ' ὕστερον κάκεινῃ ἑαυτὴν ἐν τῇ φρουρᾷ διεχειρίσατο λάθρα δῆγματι ἀσπίδος ἢ φαρμάκῳ ἐπιχρίστω (λέγεται γὰρ ἀμφοτέρως), καὶ συνέβη καταλυθῆναι τὴν τῶν Λαγιδῶν ἀρχήν, πολλὰ συμμείναςαν ἔτη.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Cassius Dio, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 51.14.1.

¹⁰⁹ Strabo, *Geographica* 17.1.10.

Augustus Caesar eerde deze plek, omdat hij hier in de veldslag degenen overwon die met Antonius naar hem toe waren gekomen, en nadat hij de stad had ingenomen vanaf de toegangsweg, dwong hij Antonius zichzelf van het leven te beroven en Cleopatra om levend naar zijn macht te komen: maar iets later doodde zij zichzelf ook in het geheim, terwijl ze in de gevangenis was, ofwel of door de beet van een adder, ofwel door een giftige zalf (want beide worden verteld) en het resultaat was dat het rijk van de Lagiden, dat vele jaren bijeengehouden was, uiteenviel.

Aangezien het gaat om een beschrijving van een gebied is het voor Strabo minder belangrijk om de gehele gebeurtenis uit te leggen, maar toch neemt hij de tijd om erop te wijzen dat er twee verhalen in omloop zijn over de zelfdoding van Cleopatra. Dit zou erop kunnen wijzen dat dit volgens hem een belangrijk element is van het verhaal. De twijfel over de toediening van het gif bestaat dan nog steeds.

Tertullianus

Deze vroegchristelijke auteur noemt in twee werken de zelfdoding van Cleopatra, namelijk de *Ad Nationes* en de *Ad Martyres*. In dit eerste werk noemt Tertullianus alleen het feit dat Cleopatra de wilde beesten op zichzelf plaatste (1.18.2: *regina Aegypti bestiis suis usa est*), maar in zijn *Ad Martyres* geeft Tertullianus een oordeel over de zelfdoding.

*Bestias femina libens appetiit et utique aspides, serpentes tauro vel urso horridiores, quas Cleopatra immisit sibi, ne in manus inimici perveniret.*¹¹⁰

De vrouw greep vrijwillig de beesten, en nog wel adders, slangen die huiveringwekker zijn dan een stier of een beer, die Cleopatra tegen zichzelf gebruikte, om niet in handen te vallen van de vijand.

Tertullianus geeft dus aan dat Cleopatra verstandig genoeg is om niet in de handen van haar vijand te vallen en kiest bovendien ook nog eens voor dieren gevaarlijker dan stieren en beren. Volgens hem getuigt dit van grote dapperheid.¹¹¹ Toch menen Dircksen en Britz dat Cleopatra bij Tertullianus een minder goede reputatie had dan bijvoorbeeld Dido en Lucretia, omdat hij Cleopatra niet bij naam noemt en Lucretia en Dido wel.¹¹²

---

¹¹⁰ Tertullianus, *Ad Martyres* 4.6.

¹¹¹ Gurval (in Miles) (2011), p. 73.

¹¹² Dircksen en Britz (2014), p. 5.

Fulgentius

Bij de vroegchristelijke auteur Fulgentius lezen we dat Cleopatra gebeten is in haar borst. Dit vinden we ook al bij de eerdergenoemde Rabirius. De exacte reden waarom Rabirius en Fulgentius deze verandering hebben aangebracht is niet bekend.¹¹³ Het is mogelijk dat dat dit detail door Fulgentius is toegevoegd om het verhaal spectaculairder te maken.

*Primus namque uniuersae terrae limites imperiali maiestate subiecit, Britannicas ultra mare Atlanticum sitas insulas mira felicitate repressit, Actiacae pugnae certamine triumphans exstitit atque Aegyptiacam superatam reginam lactandas praebere mammas serpentibus persuasit.*¹¹⁴

Want hij onderwierp als de grenzen van de hele wereld aan de luister van zijn heerschappij, hij overwon met groot succes de Britse eilanden, gelegen achter de Atlantische Oceaan, en hij kwam als overwinnaar tevoorschijn uit de slag bij Actium en hij bracht de overwonnen koningin van Egypte ertoe, om haar borsten aan te bieden aan de slangen om te worden gezoogd.

Deze passage gaat over Octavianus, die Cleopatra ertoe brengt om zelfmoord te plegen, aangezien zij niet als krijgsgevangene meegenomen wilde worden naar Italië. Door het op deze manier te brengen zou ertoe geleid kunnen hebben dat de lezers nog meer medelijden kregen met Cleopatra. Fulgentius staat erom bekend het vaak eens te zijn met Augustinus.¹¹⁵ Hoewel Augustinus geen melding maakt van Cleopatra, zou dit er dus op kunnen wijzen dat de zelfdoding van Cleopatra gezien werd als iets goeds.

---

¹¹³ Gurval (in Miles) (2011), p.73.

¹¹⁴ Fulgentius, *De Aetatis mundi et hominis* 14.1.

¹¹⁵ Stevens, S (1982), p. 327.

Hoofdstuk 5 – De vergelijking tussen Dido, Lucretia en Cleopatra

Alle vrouwen zijn nu apart besproken. In dit hoofdstuk zal ik per vrouw een korte synopsis geven van de bevindingen. Daarna zal ik de vrouwen met elkaar vergelijken.

Dido

Voor het verhaal van Dido zijn eigenlijk twee versies in omloop, namelijk de historische en de epische. Verreweg de bekendste is de epische, waarbij Dido dankzij Juno verliefd wordt op Aeneas en hij haar vervolgens verlaat om verder te trekken richting Italië. Gek van verdriet stort ze zich in het zwaard en laat ze zich vallen op de brandstapel. Bij de historische versie is Aeneas helemaal niet in beeld en pleegt Dido zelfmoord omdat ze niet met koning Iarbas wil trouwen, maar trouw wil blijven aan haar overleden echtgenoot, Sychaeus. Het is opvallend dat Vergilius zijn eigen versie heeft gemaakt. Tot slot vinden we bij Varro dat Anna ook verliefd zou zijn op Aeneas en dat zij daarom zelfmoord pleegt. Het is opvallend dat hij de enige is die dit vertelt. Het is niet met zekerheid te zeggen welke van deze versies het “werkelijke” verhaal is, omdat alle auteurs ver na de gebeurtenissen schrijven. Toch weten we zeker dat Dido en Aeneas elkaar nooit ontmoet kunnen hebben, er zat namelijk vierhonderd jaar tussen.

Het maakt echter niet uit welke versie je neemt om te zien dat Dido trouw wil blijven aan haar echtgenoot. Hoewel ze in de versie met Aeneas wel verliefd wordt op hem, komt dit door een goddelijke interventie. Bijna alle auteurs benadrukken dat ze uiteindelijk zelfmoord pleegt om trouw te blijven aan haar echtgenoot en geen eerverlies te lijden. Het is echter zo dat Dido sowieso niet trouw blijft aan Sychaeus, omdat ze daadwerkelijk overspel heeft gepleegd. De auteurs die de versie van Vergilius volgen, gaan hier ook in mee. Toch wordt het overspel minder belangrijk geacht, omdat dit door goddelijke invloed kwam. De zelfdoding van Dido staat vaak centraal en hierbij wordt benadrukt dat ze dit wil doen om trouw te blijven.

Wanneer we kijken naar reacties op Dido's zelfmoord zien we dat Hieronymus en Tertullianus haar prijzen. Zij menen dat Dido de goede beslissing heeft genomen. Het is volgens hen belangrijk trouw te zijn in een huwelijk en dus ook maar één keer te trouwen. Door te branden in plaats van opnieuw te trouwen heeft Dido een goede keuze gemaakt.

De enige auteur die eigenlijk negatief oordeelt is Augustinus. Hij geeft aan dat het lezen van het verhaal van Dido hem alleen maar afleidt van het woord van God. Hij vindt dit dus geen goed onderdeel van zijn opvoeding. Als dit ook slaat op de inhoud van het verhaal betekent dat dat hij de zelfmoord ook afkeurt.

Lucretia

In het verhaal van Livius wordt Lucretia afgebeeld als een kuis vrouw. Zijn tijdgenoten, Dionysius van Halicarnassus en Ovidius, benadrukken dit nog eens. Zij voegen details toe aan hun versies van de verhalen om de kuisheid van Lucretia meer naar voren te laten komen, zoals het contrast tussen spreken en zwijgen wat we vinden bij Ovidius. Ook bij Velleius Paterculus wordt de moed die Lucretia toont benadrukt. Hij meent dat zij mannelijke moed heeft getoond door zelfmoord te plegen om eerverlies te voorkomen. Moed is een typische mannelijke deugd en staat dus in hoog aanzien bij de Romeinen. Door deze kwaliteit van Lucretia te benadrukken geeft hij haar eigenlijk een uitzonderlijke positie als Romeinse vrouw.

Een opvallende versie van het verhaal vinden we bij Cassius Dio. Hij is eigenlijk degene die een detail toevoegt, waardoor het verhaal verandert. Hij zegt namelijk dat Lucretia de verkrachting niet onwillig ondergaat. Dit zou betekenen dat Lucretia helemaal geen kuis vrouw is, maar gewoon overspel pleegt. De visie van Cassius Dio zou dus kunnen zijn dat hij het helemaal niet eens is met het kuis beeld dat er van Lucretia geschapen wordt. Mijns inziens is dit een opvallend detail omdat geen enkele antieke auteur dit gegeven noemt. Doordat hij zijn bronnen niet noemt, weten we niet op wie hij zich gebaseerd heeft. Dit zou er dus heel duidelijk op kunnen wijzen dat hij een negatieve mening heeft over Lucretia.

Wanneer we kijken naar de vroegchristelijke auteurs, zien we dat Hieronymus en Tertullianus over het algemeen heel positief zijn over de zelfdoding van Lucretia. Tertullianus zegt dat christelijke vrouwen een voorbeeld moeten nemen aan de kuisheid van Lucretia. Hieronymus geeft aan dat Lucretia haar lichaam heeft bezoedeld om haar reputatie te redden. Alleen Augustinus heeft een andere mening. Hij is namelijk van mening dat Lucretia net zo goed schuldig is aan de verkrachting als Sextus Tarquinius. Hij ziet haar zelfmoord dus meer als een straf voor haar eerdere daad, namelijk het overspel met Sextus Tarquinius. Bovendien is zelfmoord helemaal niet nobel, omdat je volgens hem niemand mag doden, dus ook jezelf niet.

We kunnen concluderen dat er over het algemeen een positief beeld heerst over de zelfdoding van Lucretia. De meeste auteurs benadrukken haar kuisheid en haar streven naar eerbehoud.

Cleopatra

De zelfmoord van Cleopatra is het onduidelijkste geval van dit onderzoek. Er is namelijk niet met zekerheid te zeggen hoe ze zelfmoord heeft gepleegd. Dit is gebeurd met gif, maar hoe ze dit gif binnen heeft gekregen, staat niet vast. Dit is dan ook waar de meeste antieke

auteurs op ingaan. De meeste gaan ervanuit dat ze zelfmoord heeft gepleegd door middel van de giftige beet van een adder aangezien er twee puntjes op haar arm zijn gevonden die de beetafdrukken kunnen zijn. Dit wordt door een aantal auteurs omschreven als de meest humane manier om te sterven.

Zelfmoord plegen door middel van gif wordt volgens Van Hooff gezien als vrouwelijke manier om zelfmoord te plegen.¹¹⁶ De moed die ze toont wordt vaak omschreven als typisch mannelijk, aldus Velleius Paterculus. Ook Florus en Cassius Dio benadrukken dat het moedig is dat ze zelfmoord pleegt om geen eerverlies te lijden.

Ook de vroegchristelijke auteurs geven een positieve mening over de zelfdoding van Cleopatra. Tertullianus geeft aan dat het moedig is om zelfmoord te plegen zodat ze niet in handen zou vallen van de vijand. Fulgentius maakt, net als Rabirius, haar daad misschien wel heroïscher door de beet van de slang te verplaatsen naar de borst van Cleopatra, dichterbij het hart. Hier is echter geen wetenschappelijk onderzoek naar gedaan. Dit zou er dus allebei op wijzen dat er een positief beeld heerst over de zelfdoding.

De vergelijking

Nu alle verhalen en reacties besproken zijn, is het belangrijk om te kijken naar overeenkomsten en verschillen. Omdat niet alle vrouwen bij dezelfde auteurs beschreven worden, zal ik kijken naar de algemene strekking van de verhalen. Wanneer een auteur wel over alle drie de vrouwen heeft geschreven, zal ik dit uiteraard vermelden.

Overeenkomsten

In alle drie de gevallen zien we dat eerverlies of vrees daarvoor de katalysator voor de zelfmoord is. Dit eerverlies wordt altijd veroorzaakt door een man en de reputatie van de vrouwen staat op het punt verwoest te worden. Bij Lucretia is de man die dit veroorzaakt Sextus Tarquinius, bij Dido is het Aeneas en bij Cleopatra Octavianus. Dido vindt het belangrijk om trouw te blijven aan haar overleden echtgenoot, Lucretia wil het overspel dat haar is aangedaan niet dragen en Cleopatra wil niet in de handen vallen van iemand die ervoor zorgt dat zij weer als gewoon burger moet leven. Edwards geeft aan dat het voorkomen van eerverlies bij zelfmoord ook politiek opgevat kan worden. Hiermee bedoelt zij dat de zelfdodingen van zowel Dido, als Lucretia als Cleopatra een politieke lading hebben.¹¹⁷

Een andere overeenkomst is dat er bij alle drie de vrouwen iets belangrijks staat te gebeuren voor de ontwikkeling van Italië. Bij Dido zal Aeneas een stad stichten in Italië, bij

---

¹¹⁶ Van Hooff (1990), p.81.

¹¹⁷ Edwards (2007), p. 201.

Lucretia zal de koningstijd overgaan in de republiek en bij Cleopatra zal de republiek overgaan in de keizertijd. Het vrouwelijke lichaam wordt ingezet als politiek middel. De zelfdodingen hebben volgens Edwards daarom ook zeker een politieke lading.¹¹⁸

Wanneer we kijken naar de reacties van vroegchristelijke auteurs zien we dat Tertullianus een auteur is die over het algemeen positief over zelfdoding schrijft in de gevallen van Dido, Lucretia en Cleopatra. Alle drie de vrouwen worden genoemd in zijn *Ad Martyres*. In alle gevallen legt hij de nadruk op de positiviteit van de zelfdodingen en het voorbeeld dat christelijke vrouwen hieraan moeten nemen als het gaat om eerbehoud en kuisheid. Dircksen en Britz menen dat Tertullianus goede voorbeelden heeft gekozen om zijn standpunt te verduidelijken. Alle drie de vrouwen zijn namelijk bekenden voor de Romeinen en goede voorbeelden voor de christenen. Ook menen Dircksen en Britz dat Tertullianus door deze voorbeelden te nemen de Romeinen, die in die tijd sceptisch tegenover het christendom stonden, via vertrouwde mensen in aanraking probeert te laten komen met de christelijke leer. Het beeld dat hier geschapen wordt is overduidelijk positief.¹¹⁹

Ook Hieronymus is over het algemeen positief. Hij noemt alleen Dido en Lucretia, maar staat volledig achter hun zelfmoord. Over Cleopatra schrijft hij niets, maar aangezien hij zeer positief is over de zelfdodingen van Lucretia en Dido verwacht ik niet dat hij problemen had met die van Cleopatra. Lucretia en Dido pleegden namelijk allebei zelfmoord om hun eer te beschermen en dit vindt Hieronymus een goede zaak. Omdat Cleopatra ook eerverlies wil voorkomen, verwacht ik dus dat Hieronymus ook positief dacht over de zelfmoord van Cleopatra.

Augustinus is een auteur die over het algemeen juist afkeurend is. Zowel bij Lucretia als Dido geeft hij aan dat hij niet de vroomheid of het verdriet voelt, dat normaal gesproken wel door lezers gevoeld wordt. De verhalen leiden alleen maar af van het woord van God dat hij wil leren. Hij vindt bovendien dat zelfmoord niet is toegestaan, omdat jezelf doden net zo slecht is als iemand anders doden volgens zijn geloof. Hoewel hij Cleopatra niet noemt, vermoed ik dat hij ook niet achter deze zelfdoding staat, omdat hij in het algemeen tegen zelfdoding is.

Verschillen

Nu we deze overeenkomsten gezien hebben, gaan we kijken naar de verschillen.

Alle drie de vrouwen komen uit een ander gebied. Dido komt uit Carthago, Lucretia komt uit Italië en Cleopatra komt uit Egypte. Dit zou invloed kunnen hebben op de wijze waarop er gekeken wordt naar de zelfdodingen van de vrouwen. Bij Cleopatra zien we bijvoorbeeld

---

¹¹⁸ Edwards (2007), p. 184.

¹¹⁹ Dircksen en Britz (2014), p. 7.

dat zij door sommige auteurs niet bij naam genoemd wordt om afstand te bewaren. Dido en Lucretia worden wel allebei bij naam genoemd. Bij Dido is dit opmerkelijk omdat zij uit Carthago kwam en dus niet een echte Romeinse was. Zelf had ik verwacht dat zij hierdoor minder positief afgebeeld zou worden, omdat de Romeinen vaak vonden dat ze boven de buitenlanders staan. Deze aanname blijkt echter niet waar te zijn, omdat er duidelijk geen onderscheid gemaakt wordt tussen Dido en Lucretia en bij Cleopatra ook niet heel duidelijk genoemd wordt dat haar afkomst ervoor zorgt dat haar naam niet genoemd wordt.

De methodes van de zelfdodingen verschillen ook. Dido kiest ervoor zichzelf neer te steken met het zwaard, maar zich ook op de brandstapel te werpen. Lucretia steekt zichzelf neer met een dolk en Cleopatra pleegt zelfmoord door middel van gif. Van Hooff heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de verschillende manieren van zelfmoord en hoe daar tegenaan gekeken werd. Als we hem mogen geloven heeft Cleopatra een bij uitstek vrouwelijke manier gekozen om zelfmoord te plegen, aangezien gif het vaakst gehanteerd werd door vrouwen. Dido en Lucretia kozen voor de wapens. Volgens Van Hooff zijn zelfmoorden met behulp van metalen werktuigen de daden van soldaten en aristocraten, die in Rome geschiedenis schreven.¹²⁰ Dit wijst er dus op dat dit een bijzonder nobele manier van sterven was voor de Romeinen. De zelfdodingen van Lucretia en Dido zijn daarmee anders dan die van Cleopatra, die een vrouwelijke uitweg kiest.

Ook de manier waarop de vrouwen gepresenteerd worden in de antieke teksten verschilt. Edwards geeft aan dat vooral de karakters van de vrouwen heel erg verschillen. Lucretia is een introverte, kuise vrouw terwijl Cleopatra afgebeeld wordt als dreigende koningin van Egypte. Ook Dido is een koningin, maar zij toont zich een stuk minder dreigend dan Cleopatra.¹²¹ Edwards geeft niet aan of dit uitmaakt in de reacties op de zelfdodingen. Ik ben echter van mening dat dit wel invloed heeft gehad. Cleopatra is namelijk een vrouw die niet vaak bij naam genoemd wordt in de Romeinse literatuur. Dit zou erop kunnen wijzen dat het onderwerp van Cleopatra liever vermeden werd. Lucretia is een Romeinse vrouw en wordt door veel auteurs vaak genoemd en geroemd. Dit zou kunnen betekenen dat voor de Romeinen afkomst zeker van belang was aangaande hun mening over de zelfdodingen. Mijns inziens is dat logisch aangezien men vaak het eigen volk voortrekt ten opzichte van andere volkeren.

---

¹²⁰ Van Hooff (1990), p. 67.

¹²¹ Edwards (2007), p. 186-187.

Conclusie

We kunnen concluderen dat er overeenkomsten en verschillen zijn tussen de verhalen van Dido, Lucretia en Cleopatra. De overeenkomsten houden in dat het motief om zelfmoord te plegen voor alle drie de vrouwen eerverlies is. Bij Dido komt dit doordat ze niet nog een keer wil trouwen, bij Lucretia zien we dat ze de schande van de verkrachting niet wil dragen en tot slot zien wordt dit bij Cleopatra veroorzaakt omdat ze als gewoon burger in Italië zal moeten leven. Omdat ze dit eerverlies niet willen lijden, verkiezen ze de dood.

Toch zijn er ook genoeg verschillen. Zelf had ik verwacht dat afkomst een grotere rol zou spelen in het beeld dat naar voren zou komen, maar dit is niet zo. Het enige waar het aan te merken is, is dat de naam van Cleopatra soms niet genoemd wordt, maar ze wordt omschreven door middel van haar politieke functie. Het beeld verandert niet aangezien de zelfdoding van Cleopatra ook positieve reacties krijgt.

Ook de methode verschilt, waarbij Lucretia en Dido de eervolste methode kiezen boven de vrouwelijke methode van Cleopatra. Toch lijkt dit geen invloed te hebben op de manier waarop er gekeken wordt naar de zelfdodingen. Er wordt door antieke auteurs geen nadruk gelegd op het feit dat Cleopatra de vrouwelijke methode heeft gekozen. Het enige waarin het te merken is, is dat het bij de verhalen over Dido verschilt of er de nadruk gelegd wordt op het zwaard of op de vuurstapel.

Al met al kunnen we stellen dat over het algemeen positief gekeken wordt naar de zelfdodingen van Lucretia, Dido en Cleopatra. De versies van de verhalen worden zo geschreven dat de nobele details benadrukt worden. Er zit onderling weinig verschil in reacties. Tertullianus is bijvoorbeeld over het algemeen positief en Augustinus is over het algemeen negatief, waarbij de afkomst van de vrouwen of methode van zelfmoord geen invloed heeft. Het is dus duidelijk dat het motief het belangrijkste punt is waarnaar gekeken wordt als er een oordeel wordt gevormd. Aangezien dit voor alle vrouwen eerverlies is, is het ook logisch dat er over het algemeen hetzelfde geoordeeld wordt.

Voor verder onderzoek zou ik aanbevelen om te kijken naar nog meer verschillende gevallen van zelfdoding. Hierdoor zouden er nog meer meningen verzameld kunnen worden waardoor het algemene beeld dat heerst over zelfdoding gevormd kan worden. Ook zou nog gekeken kunnen worden naar de verschillen tussen mannen en vrouwen in de antieke literatuur als het gaat om zelfdodingen. Tot slot zou het ook nog interessant kunnen zijn om te kijken naar deze vrouwen in latere literatuur om te kijken hoe het beeld zich ontwikkelt.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Aujac, G., *Denys D'Halicarnasse Opuscules Rhéthoriques*, Parijs (1978).
- Bailey, S., *Martial Epigrams volume I*, Cambridge (1993).
- Champion, C. (in Brill's New Jacoby), *De Mulieribus*, Leiden (2010).
- Flacelière, R., *Plutarque Vies Tome XII*, Parijs (1977).
- Foster, B.O., *Livy vol. I*, Cambridge (1961).
- Jones, H.L., *Strabo Geography book 17 & General Index*, Cambridge (1932).
- Goold, G.P., *Lucius Annaeus Florus Epitome of Roman History*, Cambridge (1984).
- Hammond, C.J.B., *Agustine Confessiones books 1-8*, Cambridge (2014).
- Heinemann, W., *Dio's Roman History vol. I*, Cambridge (1970).
- Heinemann, W., *Dio's Roman History vol. VI*, Cambridge (1960).
- Heinemann, W., *Horace The Odes and Epodes*, Cambridge (1960).
- Heinemann, W., *Ovid Heriodes and Amores*, Cambridge (1975).
- Henderson, J., *Augustine City of God I*, Cambridge (2000).
- Kühn, C.J., *Claudii Galeni opera omnia vol 14*, Leipzig (1827 (herzien in 1965)).
- Lafaye, R., *Ovide Les Métamorphoses Tome III*, Parijs (1962).
- Rushton Fairclough, H. & Goold, G.P., *Virgil Eclogues, Georgics, Aeneid I-VI*, Cambridge (1999).
- Rushton Fairclough, H. & Goold, G.P., *Virgil Aeneid VII-XII, Appendix Vergiliana*, Cambridge (2001).
- Schilling, R., *Ovide Les Fastes Livres I-III*, Parijs (2003).
- Seel, O., *M. Iuniani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, Stuttgart (1985).
- Shipley, F.W., *Velleius Paterculus: Compendium of Roman History & Res Gestae Divi Augusti*, Cambridge (1924).
- Stocker, A.F., en Travis, A.H., *Servianorum in Vergilii Carmina Commentariorum Editionis Harvardiana vol. 3*, Oxford (1965).
- Viarre, S., *Properce Élégies*, Parijs (2005).
- Volpilhac, J. en Miniconi, P. en Devallet, G., *Silius Italicus La Guerre Punique Tome II*, Parijs (1981).

Secundaire literatuur

Baldwin, "The death of Cleopatra VII", *The Journal of Egyptian Archaeology* 50, pp.181-182 (1964).

Bremer J.N., Formisano, M., *Perpetua's Passions: Multidisciplinary Approaches to the Passio Perpetuae et Felicitatis*, Oxford (2012).

Brown, T., *Timaeus of Tauromenium*, Berkeley (1958).

Commager, S., "Horace 'Carmina' 1.37", *Phoenix* 12 (2), pp. 47-57 (1958).

Courtney, E., *The Fragmentary Latin Poets*, Oxford (1993).

Dirksen M.R., Britz, B., "Five brave pagan women in the work of Tertullian", *In die Skriflig* 48(2), pp. 1-7 (2014).

Edgeworth, R.J., "The Death of Dido", *The Classical Journal* 72 (2), pp. 129-133 (1977).

Edwards, C., *Death in Ancient Rome*, New Haven (2007).

Edwards, C., *The politics of immorality in ancient Rome*, Cambridge (1993).

Gera, D.L., *Warrior Women: the anonymous Tractatus de mulieribus*, Leiden (1997).

Glendinning, E., "Reinventing Lucretia: Rape, Suicide and Redemption from Classical Antiquity to the Middle Ages", *International Journal of the Classical Tradition* 20 (1), pp. 61-82 (2013).

Grig, L., *Making martyrs in late antiquity*, London (2004).

Gurval, R.A., "Dying Like a Queen: The Story of Cleopatra and the Asp(s) in Antiquity", in: Miles, M.M. (ed.), *Cleopatra: A Sphinx Revisited*, Oakland (2011).

Henry, E., *The Vigour of Prophecy: A Study of Virgil's Aeneid*, Carbondale (1989).

Hill, T., *Ambitiosa mors: suicide and the self in Roman thought and literature*, New York (2004).

Hooff, A. van, *Zelfdoding in de Antieke Wereld*, Nijmegen (1990).

Jones, P.J., *Cleopatra: A Sourcebook*, Oklahoma (1971).

Kerns, T., "Homer in Virgil", *Anthós* 1 (3), pp. 37-43 (1992).

Kleijwegt, M., "Viriliteit en mannelijkheid in de politieke cultuur van het antieke Rome", *Groniek* 158/159, pp. 31-44 (2002).

Mallan, C.T., "The Rape of Lucretia in Cassius Dio's *Roman History*", *Classical Quarterly* 64 (2), pp. 758-771.

Means, T., "A Comparison of the Treatment by Virgil and by Ovid of the Aeneas-Dido Myth", *The Classical Weekly* 23 (6), pp. 41-44 (1929).

Newlands, C.W., "The rape of Lucretia in Ovid's *Fasti*", *Augustan Age* 8, pp. 36-48 (1988).

Odgers, M.M., "Some Appearances of the Dido Story", *The Classical Weekly* 18 (19), pp. 145-148 (1925).

Schmalfeldt, J., "In Search of Dido", *The Journal of Musicology* 18 (4), pp. 585-615 (2001).

Thomas, R.F., "Ovid's Reception of Virgil", in: Knox, P.E. (eds.), *A Companion to Ovid*, Oxford (2009).

Stevens, S.T., "The Circle of Bishop Fulgentius", *Traditio* 38, pp. 327-341 (1982).

Websites

<http://digiliblt.lett.unipmn.it/xtf/view?docId=dlt000224/dlt000224.xml;query=De%20aetatibus%20mundi%20et%20hominis;brand=default>, (laatst geraadpleegd op 04-12-2017).

http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0347-0420,_Hieronymus,_Adversus_Jovinianum_Libri_Duo,_MLT.pdf, (laatst geraadpleegd op 27-11-2017).

<https://nos.nl/artikel/2114388-aantal-zelfdodingen-in-nederland-nog-nooit-zo-hoog.html>, (laatst geraadpleegd op 02-12-2017).

http://www.tertullian.org/latin/ad_martyres.htm (laatst geraadpleegd op 05-11-2017).